

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ**

MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

ABBASOVA KÖNÜL MAHİR qızı

*“Xarici ticarətdə qiymətin əmələ gəlməsi və tənzimlənməsi”
mövzusunda*

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İstiqamətin şifri və adı

010000 -İqtisadiyyat

İxtisasın şifri və adı

012700 –Qiymətləndirmə

Elmi rəhbər

dos. B.C.Sadiqov

**Magistr proqramının
rəhbəri**

dos. Q.S.Bayramov

BAKİ - 2016

Mündəricat

	Səh.
Giriş	3-8
FƏSİL 1 Daxili və xarici ticarətdə qiymətlərin formalaşmasının nəzəri-metodoloji əsasları	9-31
1.1. Daxili bazarlarda qiymət əmələgəlmənin əsas xüsusiyyətləri və tətbiq olunan qiymətlər	9-15
1.2. Xarici ticarətdə tətbiq olunan qiymətlərin səviyyəsinə valyuta amlinin təsir xüsusiyyətləri.	15-19
1.3. Xarici ticarətdə valyuta məzənnəsinin qiymətlərin formalaşmasına təsiri istiqamətləri.	19-31
FƏSİL 2 Xarici ticarətdə valyuta məzənnəsinin dəyişməsinin qiymət dinamikasına təsirinin təhlili	32-72
2.1. Valyuta məzənnəsi və onun qiymətlərə təsirini müəyyən edən amillərin təhlili	32-46
2.2. Xarici ticarətdə qiymətlərin gömrük-tarif tənzimlənməsinin mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi	46-63
2.3. Xarici ticarət əlaqələrində valyuta məzənnələrinin dövlət tənzimlənməsi təcrübəsi	63-72
FƏSİL 3 Xarici ticarətdə qiymətlərinin formalaşmasının və onun tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri	73-89
3.1. Xarici ticarətdə daxili və idxal-ixrac qiymətlərinin əmələ gəlməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi məsələləri	73-77
3.2. Daxili və dünya qiymətlərinin tənzimlənməsində milli valyuta məzənnəsi riskinin nəzərə alınması yolları.	77-80
3.3. Azərbaycan Respublikasının xarici ticarətinin beynəlxalq əlaqələr sistemində inteqrasiyasında qiymət siyasətinin təkmilləşdirilməsi yolları.	80-89
Nəticə	90-92
İstifadə olunan ədəbiyyat	93-96

Giriş

Mövzunun aktuallığı. Daxili bazarda qiymətlərin formalaşması və inkişafı, qiymət siyasəti ilə bağlı problemlərin həll edilməsi mexanizmi sahəsində bir çox eyni və mürəkkəb problemlərin tədqiq edilib öyrənilməsi onlara həm tamamilə yeni nəzəri-metodoloji aspektlərdən və həm də ona müasir beynəlxalq standartlara uyğunlaşmaqda olan qiymət sisteminin tələbləri baxımından yanaşılmasını tələb edir.

Azərbaycan Respublikasının prezidenti Cənab İlham Əliyevin sədrliyi ilə Nazirlər Kabinetinin 2015-ci ilin sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunan iclasındakı çıxışında prezident qeyd etmişdir “2015-ci ildə Azərbaycan iqtisadiyyatı inkişaf etmişdir. Bu da çox müsbət haldır. Əlbəttə ki, əvvəlki illərdə olan inkişaf əldə edilməmişdir. Bu da mümkün deyildi. Çünki qeyd etdiyim kimi, neftin qiyməti 3-4 dəfə aşağı düşmüşdür. Manatın məzənnəsi devalvasiyaya uğramışdır. Bu da qaçılmaz idi. Çünki neftin qiymətinin 3-4 dəfə aşağı düşməsi imkan vermirdi ki, manatın məzənnəsi əvvəlki səviyyədə qalsın. Eyni zamanda, bizim qonşu ölkələrdə də milli valyutalar 100 faiz, bəzi hallarda ondan da çox dərəcədə devalvasiyaya uğramışdır. Belə olan halda Azərbaycanda istehsal olunan məhsullar öz rəqabət qabiliyyətliliyini itirirdi, bizim istehsalçılara çox böyük təzyiq göstərilirdi. Sadəcə olaraq, manatı əvvəlki səviyyədə saxlamaq qeyri-mümkün idi. Yəni, bu, qaçılmaz bir addım idi. Bunun səbəbi Azərbaycandan kənarda yaranmışdır. Neftin qiymətinin kəskin şəkildə aşağı düşməsinə mən şəxsən iqtisadi amillərlə, sırf iqtisadi amillərlə bağlaya bilmərəm. Çünki dünya iqtisadiyyatı o qədər tənəzzülə uğramayıb ki, neftin qiyməti 3-4 dəfə aşağı düşsün. Mənim fikrimcə, burada ilk növbədə siyasi amillər öz rolunu oynayıbdır. Kimsə kiminləsə mübarizə aparır, biz isə bundan əziyyət çəkirik. Ona görə bu da əlbəttə ki, bizim iqtisadi vəziyyətimizə mənfi təsir göstərmişdir. Ancaq biz çalışacağıq ki, bu məzənnənin dəyişməsi ilə bağlı mənfi fəsadların aşağı salınması üçün daha da fəal iş görək. Bu barədə mən bir qədər sonra öz fikirlərimi bildirəcəyəm.

Buna baxmayaraq, Azərbaycan iqtisadiyyatı artıb. Ümumi daxili məhsul 1 faizdən çox, sənaye istehsalı 2,4 faiz, qeyri-neft sənayesi isə 8,4 faiz artmışdır. Bu,

məni çox sevindirir. Çünki bu, son illər ərzində qeyri-neft sektorunun inkişafı deməkdir, aparılan islahatların nəticəsidir. Hesab edirəm ki, qeyri-neft sənayesinin 8,4 faiz artması bizim əsas göstəricimizdir.

Keçən il ölkə iqtisadiyyatına 20 milyard dollara yaxın sərmayə qoyulmuşdur. Bunun yarısı xarici sərmayədir. Bu da çox müsbət haldır. Azərbaycan xarici investorlar üçün cəlbedici ölkə kimi öz potensialını təqdim edir. Başqa iqtisadi göstəricilər də müsbət dinamikanı göstərir. Yəni, 2015-ci ildə bütün bu geosiyasi və iqtisadi amilləri nəzərə alsaq, iqtisadi inkişafa nail olmaq özlüyündə böyük nailiyyətdir”.

Xarici ticarətdə qiymətlərin tənzimlənməsi və ixrac məhsullarının rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi, milli ixracın inkişafı üçün şəraitin yaradılması, digər tərəfdən milli əmtəə istehsalçılarının daxili bazarda xarici firmaların ədalətsiz rəqabətindən qorunması və digər məsələlər prezidentin çıxışında öz aktuallığını bir daha göstərmişdir.

Azərbaycan Respublikası milli əmtəə istehsalçılarının müdafiəsi üzrə tədbirlərin tətbiqinin məhdud təcrübəsinə malikdir, Ümumdünya Ticarət Təşkilatının (ÜTT) normalarına uyğun proteksionist tədbirlərin tətbiqi imkanları, mexanizm və xüsusiyyətləri üzrə tədqiqat və işləmələrdə çatışmamazlıqlar hiss olunur.

Tədqiqatın aktuallığı həm də onunla müəyyən olunur ki, Azərbaycanın yerli əmtəə istehsalçılarına dövlət yardımı sisteminin təkmilləşdirilməsi bazar mexanizmlərinin formalaşması şəraitində baş verir. Bu, daxili bazarın formalaşması və qiymət sisteminin dövlət tənzimlənməsi prosesinin dinamikasını izləməyə, əsas meyllərini və problemlərini aşkara çıxarmağa, seçilmiş istiqamətlərinə dair tövsiyələr işləyib hazırlamağa və dəyişikliklər etməyə, habelə qiymət siyasətinin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Xarici ticarətin inkişafında qiymət siyasəti problemlərinin tədqiqi həmişə iqtisadçı alimlərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Azərbaycan alimlərindən Z.Ə. Səmədzadənin, Ə.İ.Bayramovun, X.H.Kazımlı, A.Ş.Şəkəreliyevin, A.Ə.Əliyevin, R.T.Həsənovun, D.Bağırovun, K.F.Heydərovun,

C.Q.Nuriyevin, V.T.Novruzovun, S.V.Salahovun, A.F.Abbasovun və başqalarının əsərlərində xarici ticarətin formalaşmasında qiymət siyasətinin roluna dair bəzi nəzəri və praktiki məsələlərə diqqət yetirilmişdir.

Bu problemin ayrı-ayrı aspektləri isə dünya ölkələrinin bir sıra alimlərinin: E.P.Puzakovanın, S.K.Kazantsevin, V.S.Dragonovun, V.K.Sençaqovun, S.İ.Çernışovun, T.V.Xudoykinanın, P.R.Kruqmenin, İ.T.Balabanovun, L.İ.Abalkinin, A.M.Babaşkinanın, Y.V.Vasilyevin, A.P.Kireyevin və başqalarının tədqiqat obyekti olmuşdur.

Aparılan tədqiqatların şəxsiz əhəmiyyətini etiraf edən müəllif hesab edir ki, diqqət mərkəzində xarici ticarətin inkişafında ümumi iqtisadi problemləri və nəticələri yerləşdiyi halda, Azərbaycan Respublikasının ticarət-iqtisadi münasibətlərinin təmin edilməsinin konkret mexanizmlərinə, milli əmtəə istehsalçılarının yeni ümumi qəbul edilmiş alətlərinin tətbiqinə, əmtəə idxalının tənzimlənməsinin ümumi sisteminin inkişafına yerli iqtisadi ədəbiyyatda kifayət qədər fikir verilməmişdir. Bu səbəbdən də biz qeyd edilən problemin təqdim edilməsini qarşıya məqsəd qoymuş və tədqiqat işimizi həmin mövzuya həsr etməyi məqsəduyğun hesab etmişik.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin məqsədi bazar münasibətləri şəraitində daxili bazarın formalaşmasının nəzəri-metodoloji əsaslarını, Azərbaycanda onun inkişaf meyllərini və xüsusiyyətlərini, habelə xarici ölkələrin təcrübəsini, eləcə də Azərbaycanın qiymət sistemində mövcud hüquqi və təşkilati-iqtisadi münasibətləri dərinlən öyrənib ümumiləşdirmək əsasında qiymət siyasətinin daxili bazarın formalaşması və inkişafına təsirinin gücləndirilməsinə dair elmi cəhətdən əsaslandırılmış təkliflər işləyib hazırlamaqdan ibarətdir.

Qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələr nəzərdə tutulmuşdur:

- bazar münasibətləri şəraitində xarici ticarətdə qitmətlərin əmələ gəlməsi üzrə qiymət siyasətinin mahiyyəti və məzmunun yeni nəzəri-metodoloji aspektlərdən öyrənilib aşkara çıxarılması;

- proteksionizmin əsas xüsusiyyətlərinin, qarşılıqlı əlaqə və ziddiyyətlərinin tədqiqi;
- dövlətin qiymət siyasətinin formalaşması xüsusiyyətlərinin öyrənilib aşkara çıxarılması və onların elmi cəhətdən əsaslandırılması;
- daxili bazarın formalaşmasında ölkənin xarici ticarət-iqtisadi əlaqələrinin rolu və yerinin öyrənilib aşkara çıxarılması;
- Azərbaycanda xarici iqtisadi fəaliyyətin qiymət-tarif tənzimlənməsinin müasir vəziyyəti və ona təsir edən amillərin təhlili və qiymətləndirilməsi;
- ölkənin daxili bazarının formalaşmasında gömrük siyasətindən istifadə mexanizminin təkmilləşdirilməsinə dair elmi cəhətdən əsaslandırılmış təkliflərin işlənilib hazırlanması;
- xarici iqtisadi fəaliyyət üzrə alternativ inkişaf proqramları arasında ən optimalının əsaslandırılaraq seçilməsi;
- beynəlxalq standartlara uyğun qiymət siyasətinin aparılması məqsədilə gömrük xidməti üzrə avtomatlaşdırılmış idarəetmə sisteminin inkişaf istiqamətlərinin və proqnozlaşdırılması modelinin işlənməsi.

Tədqiqatın metodologiyası və nəzəri əsasları. Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsaslarını mövcud iqtisadi nəzəriyyələr, görkəmli dünya və ölkə iqtisadçı alimlərinin əsərləri, Azərbaycan Respublikasının bu barədə qəbul etdiyi qanun və qərarlar, qiymət siyasəti və xidməti ilə bağlı normativ-hüquqi sənədlər, tariflər və ticarət haqqında beynəlxalq razılaşmalar təşkil edir.

Tədqiqat prosesində iqtisadi-statistik, statistik-qruplaşma, müqayisəli iqtisadi təhlil, sistemli təhlil, ekspert qiymətləndirmə metodu, proqram-məqsədli yanaşma, müşahidə və balans metodlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın obyekti kimi Azərbaycan Respublikasının qiymət sistemi seçilmişdir.

Tədqiqatın predmetini xarici ticarətdə qiymətlərin formalaşması və inkişafı ilə bağlı iqtisadi münasibətləri özündə əks etdirən hadisə və proseslərin öyrənilməsi təşkil edir.

Tədqiqatın informasiya bazası. Dissertasiya işində Azərbaycan Respublikası Statistika Komitəsinin, Dövlət Gömrük Komitəsinin, Vergilər Nazirliyinin statistik materiallarından, mühüm beynəlxalq iqtisadi təşkilatların, o cümlədən ÜTT-nin qanunvericilik bazasından və statistik hesabat materiallarından, eləcə də xüsusi olaraq mövcud tədqiqatın məqsədinin reallaşdırılması üçün analitik və informasiya nəşrlərindən müəllif tərəfindən yığılaraq sistemləşdirilmiş materiallardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işinin elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- bazar münasibətləri şəraitində xarici ticarətdə qiymət siyasətinin mahiyyəti və məzmunu yeni nəzəri-metodoloji aspektlərdən öyrənilib aşkara çıxarılmışdır;
- proteksionizmin əsas xüsusiyyətləri, qiymətlərlə qarşılıqlı əlaqə və ziddiyyətləri aşkara çıxarılmışdır;
- dövlətin qiymət siyasətinin tətbiqi modelinin müəyyən edilməsi xüsusiyyətləri aşkara çıxarılıb əsaslandırılmışdır;
- sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatı şəraitində ölkənin xarici ticarət-iqtisadi əlaqələrinin daxili bazarın formalaşmasına və inkişafına təsiri qiymətləndirilmişdir;
- xarici iqtisadi fəaliyyətin qiymət-tarif tənzimlənməsinin mövcud vəziyyəti təhlil olunmaqla daxili bazarın qorunması üzrə proqnoz istiqamətlər əsaslandırılmışdır;
- xarici ticarətin formalaşmasında və inkişafında qiymət siyasətindən istifadə mexanizminin təkmilləşdirilməsinə dair təklif və tövsiyələr işlənib hazırlanmışdır;
- xarici iqtisadi fəaliyyət üzrə müasir tələblərə cavab verən inkişaf proqramının prioritet təmayülləri əsaslandırılmışdır;
- səmərəli qiymət siyasətini təmin etmək məqsədilə gömrük xidməti üzrə avtomatlaşdırılmış idarəetmə sisteminin inkişaf istiqamətləri və proqnozlaşdırılması modeli işlənib hazırlanmışdır.

İşin təcrübəvi əhəmiyyəti. Tədqiqat işinin nəticələri beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin genişlənməsi şəraitində daxili bazarın formalaşması və inkişafı məqsədilə qiymətlərin tənzimlənməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsinə

yönəldilmişdir. Daxili bazarın qorunması üzrə tədbirlər Dövlət Gömrük Komitəsinin praktiki fəaliyyətində və xarici ticarətdə qiymət siyasətinin işlənilib hazırlanması zamanı istifadə oluna bilər. Dissertasiya işinin nəticələri “Qiymətin əmələ gəlməsi”, “Dünya bazar qiymətləri” və s. fənlər üzrə mühazirə kurslarında istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın nəticələrinin çap edilməsi və işıqlandırılması. Dissertasiyanın nəticələri – çap vərəqi həcmində nəşr edilmiş – elmi məqalə və tezislərdə öz əksini tapmışdır.

İşin quruluşu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və təkliflərdən ibarət olub, ədəbiyyat siyahısı ilə birlikdə kompüter yazısında 96 səhifə olmaqla özündə 1 cədvəl, 2 sxemi, 5 qrafiki əhatə edir.

Fəsil 1. Daxili və xarici ticarətdə qiymətlərin formalaşmasının nəzəri-metodoloji əsasları

1.1. Daxili bazarlarda qiymət əmələgəlmənin əsas xüsusiyyətləri və tətbiq olunan qiymətlər

Iqtisadiyyatda fəaliyyət göstərən bütün qiymətlər qarşılıqlı əlaqədə olub, müxtəlif bazar amillərinin təsiri altında daim inkişafda olan sistemi əmələ gətirir. Başqa sözlə desək, qiymətlər sistemi müxtəlif qiymət növlərinin qarşılıqlı əlaqəsini və qarşılıqlı münasibətlərini xarakterizə edir. Həmin sistem müxtəlif elementlərdən ibarətdir və ona həm ayrı-ayrı konkret qiymətlər kimi, həm də müxtəlif əlamətlər üzrə birləşdirilən müəyyən qiymətlər qrupu kimi baxmaq lazımdır.

Qiymətlər sistemində hər bir ayrıca qiymət və hər bir qiymətlər qrupu digər bütün qiymətlərlə qarşılıqlı əlaqədə yerləşirlər.

Verilən sistemin əsas bloklarının (topdansatış qiymətləri, satınalma qiymətləri, pərakəndə satış qiymətləri və s.) birində qiymətin dəyişilməsi tez bir surətdə digər bloklara da ötürülür.

Bütün qiymət sistemində əsas rolu sənayenin baza sahələrinin məhsullarının qiymətləri oynayır. Onlara yanacaq-energetika (kömür, neft, qaz, elektrik enerjisi), metallurgiya sahələri aiddir. Beləki, enerji daşıyıcılarının qiymətlərinin dəyişməsi bütün iqtisadiyyat sahələrinin məhsullarının qiymət səviyyəsində öz əksini tapır. Yüngül və yeyinti sənaye sahələrinin qiymətlərinə kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərinin dinamikası əhəmiyyətli təsir göstərir.

Vahid sistemə daxil olan müxtəlif qiymət bloklarının yalnız birbaşa deyil, həm də əks əlaqələri mövcuddur. Qiymətlərin artması müəyyən dövrdən sonra bazar sahələrinə onların istifadə etdikləri material-texniki ehtiyatların (maşın, avadanlıq və s.) bahalaşması formasında qaydır.

Vahid sistemə daxil olan qiymətlərin sıx qarşılıqlı əlaqəsi və asılılıyı iki əsas cəhətlə şərtlənir:

- bütün qiymətlər dəyər, tələb və təklif qanunu aid olan vahid metodoloji əsasda formalaşırlar;

- təsərrüfat fəaliyyətinə qiymətlərin xidmət etdiyi bütün sahələrin müəssisə və birlikləri qarşılıqlı əlaqədə olub vahid təsərrüfat kompleksini yaradırlar.

Vahid sistemdə qiymətlərin qarşılıqlı əlaqəsi və asılılığı ayrı-ayrı qiymət bloklarının və konkret əmtəələrin onlar daxilində sərbəst hərəkətini nəinki inkar etmir, hətta onu zəruriləşdirir.

Qiymət sistemi və onun fəaliyyət göstərdiyi iqtisadi mühit bir-biri ilə sıx əlaqədədir. Bu mühiti bazar iqtisadiyyatının əsas elementlər, yəni əmtəə istehsalı, rəqabət, mülkiyyətin müxtəlif formaları təşkil edir.

Qiymətlər sistemi müxtəlif növlərdən ibarətdir ki, bu da qiymətlər daxilində onun müəyyən əlamətlərə uyğun olaraq təsnifləşdirilməsinə imkan verir.

Bazar iqtisadiyyatında aşağıdakı qiymət növləri fəaliyyət göstərir. Adətən onların təsnifləşdirilməsi aşağıdakı əlamətlərə görə aparılır: xidmət etdiyi iqtisadi dövriyyənin xarakterinə görə; təsbit olunması qaydalarına görə; fəaliyyət göstərmə müddətinə görə; əsaslandırma dərəcəsinə görə; göndərmə və satış şərtlərinə görə; ərazi əlamətinə görə.

Xidmət göstərdiyi iqtisadi dövriyyənin xarakterinə görə qiymətlər bölünür:

- Sənaye məhsullarının topdansa satış qiymətləri. Bu qiymətlərə görə müəssisələr istehsal etdikləri məhsulları digər müəssisələr istehsal etdikləri məhsulları digər müəssisələrə və satış təşkilatlarına satır.
- Pərakəndə satış qiymətləri. Bu qiymətlərə görə ticarət təşkilatları öz mallarını əhaliyə satır.
- Satınalma qiymətləri. Bu qiymətlərlə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları öz məhsullarını dövlət və ya qeyri-dövlət təşkilatlarına, firmalara, sonrakı emal məqsədilə sənaye müəssisələrinə satır.
- Tikintinin məhsulunun qiymətləri. Tikinti prosesində smeta dəyərindən istifadə olunur.
- Əhaliyə xidmətə görə qiymət və tariflər.
- Tədavül sferasında əlavələr (topdansa satış-satış, ticarət).

Sənaye məhsullarının topdansa satış qiymətləri-topdansa satış dövriyyəsi qaydasında mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün təşkilat, müəssisə və

firmaların məhsullarının reallaşdırıldıqları qiymətlərdir. Məhsul çox vaxt mülkiyyət formalarının dəyişməklə topdansaş partiyalarla alınır və satılır. Bu topdansaş qiymətlərinin prinsipial fərqlərindəndir.

Sənaye məhsullarının topdansaş qiymətləri öz növbəsində iki yarım növə: müəssisənin topdansaş buraxılış qiymətinə və sənayenin topdansaş qiymətinə bölünür.

Müəssisənin topdansaş qiyməti - məhsul istehsalçılarının istehsal etdikləri məhsulu istehlakçılara – digər müəssisə və təşkilatlara satdıqları qiymətlərdir. Bazara keçid zamanı bu qiymətlər müəssisə və təşkilatların sonrakı təsərrüfat fəaliyyətinə şərait yaradır. Müəssisə və təşkilatlar öz məhsullarını reallaşdırən zaman öz istehsal və reallaşdırma xərclərini ödəməli, həmçinin bazarda fəaliyyət göstərməyə imkan verən mənfəət əldə etməlidirlər.

Müəssisənin topdansaş qiymətinin əsasında müəssisənin dəyər göstəricilərinin hesablanması, təhlili və planlaşdırılması aparılır.

Müəssisənin topdansaş qiymətinin yarım növü kimi eyni bir müəssisə və yaxud firmanın ayrı-ayrı bölmələri arasında kommersiya əməliyyatlarının aparılması zamanı istifadə edilən transfert qiymətini göstərmək olar. O, hazır məhsula, yarımfabrikata, xammala tətbiq olunduğu kimi, həm də xidmətlərə, (işlərə) o cümlədən, idarəetmə işlərinə də tətbiq edilə bilər. Transfert qiymətlərdən istifadə firmanın rəqəbətliliyinə böyük təsir göstərə bilər. Məsələn, törəmə müəssisələrdən göndərilən xammal və materillərin qiymətlərini azaltmaqla rəqəbətliliyi yüksəltmək olar.

Məhsul istehsalçılarının qiyməti daha çox istehsalla bağlı olduğu halda, sənayenin topdansaş (buraxılış) qiymətləri dövryyə (topdansaş ticarəti) sferası ilə əlaqədardır.

Sənayenin topdansaş (buraxılış) qiymətinin yarım növü kimi birya kotirovkası və əmtəənin keyfiyyətindən, birja müqaviləsində göstərilən əmtəənin göndərilmə yerindən, məsafəsindən asılı olaraq güzəşt və yaxud əlavələr əsasında formalaşan birja əmtəələrinin (və yaxud birja işlərinin) qiymətini göstərmək olar.

Pərakəndə satış qiymətlərin əmələgəlməsi prosesinin son mərhələsinin nəticələri və xalq istehlakı məhsullarının faktiki satış qiymətləridir. Bu qiymətlərlə satılan məhsullar birbaşa istehlak sferasına daxil olur. Pərakəndə satış qiyməti kəmiyyətə sənaye topdansatış (buraxılış) qiyməti ilə ticarət əlavələrinin (güzəştlərinin) cəmindən ibarətdir.

Təsbit olunma qaydasına görə qiymətləri aşağıdakı kimi fərqləndirirlər:

1) Sərbəst qiymətlər. Bu qiymətlər tələb və təklif əsasında məhsul və xidmət istehsalçıları tərəfindən qoyulur.

2) Tənzimlənən qiymətlər. Bu qiymətlər müvafiq idarəetmə orqanları tərəfindən qoyulur. Həmin qiymətlərə aşağıdakıları aid etmək olar:

- son hədd qiymətləri (tarifləri). Müəssisə bu qiymətlərdən yuxarı öz məhsulu və ya xidmətlərinə haqq qoya bilmir;

- müəyyən səviyyədə qoyulan təsbit olunmuş qiymət və ya tariflər.

Qiymətlərin tənzimlənməsi həm də qiymətlərin dəyişməsinə son hədd əmsallarının qoyulması yolu ilə həyata keçirilir:

- rentabelliğin son hədd səviyyəsi;

- sərbəst qiymətlərin yüksəldilməsinin deklarasiya olunması.

3) Müqavilə qiymətləri. Bu qiymətlər tərəflərin razılığına görə müəyyən edilir.

4) Transfert qiymətləri. Bu qiymətlər bir firmanın bölmələri arasında və yaxud eyni bir assosiasiyaya daxil olan müxtəlif firmalara arasında məhsulun reallaşdırılması aparılarkən tətbiq edilir.

5) Birja qiymətləri (birja katirovkası). Bu qiymətlər birja ticarət vasitəsilə reallaşdıran əmtəələrə tətbiq olunur.

6) Hərrac (tender) qiymətləri. Bu qiymətlər ticarətin xüsusi formasına şamil edilir. Bu zaman bir neçə rəqib sifarişçiyə müəyyən işin yerinə yetirilməsinə görə öz layihələrini təqdim edirlər və sifarişçi bunların içərisindən ən səmərəlisini seçir.

Fəaliyyət müddətinə görə qiymətləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) Sabit qiymətlər verilmiş razılaşma və ya kontrakta görə məhsulun bütün göndərilmə müddətində dəyişməyən qiymətlərdir.

2) Cari qiymətlər müəyyən vaxt dövründə məhsulun göndərişi həyata keçirilir. Bu qiymətlər bir kontrakt çərçivəsində dəyişə bilərlər və bazar vəziyyətini əks etdirirlər.

3) Sürüşkən qiymətlər ticarət sövdələşmələrində məmulatlara uzun hazırlanma müddətinə qoyulur. Onlar məmulatların hazırlanması üçün zəruri olan vaxt müddətində istehsal xərclərinə dəyişmələri nəzərə almağa imkan verən sürüşmə prinsipi əsasında hesablanır.

4) Mövsümi qiymətlər müəyyən vaxt dövrü ərzində fəaliyyət göstərirlər.

5) Pilləli qiymətlər qabaqcadan müəyyən edilmiş şkala üzrə əvvəlcədən şərtləndirilmiş vaxt anına ardıcıl surətdə azalan qiymətlər sırasını əks etdirir.

Əsaslandırılma dərəcəsinə görə qiymətlər bölünür:

1) Bazis qiymətləri oxşar əmtəyə qiymət qoyulması zamanı ilkin baza kimi tətbiq olunur. Onlar müəyyən keyfiyyət parametrləri ilə əmtəələrə təsbit olunmuş razılaşma və ya preyskurant qiymətləri özündə əks etdirir.

2) Məlumat qiymətləri kataloqlarda, preyskurantlarda, jurnallarda, qəzetlərdə, məlumat kitabçalarında və iqtisadi məcmuələrdə dərc olunur. Onlar oxşar məhsula qiymət qoyularkən və yaxud qiymətlərin səviyyə və nisbətləri təhlil edərkən təxmini yönümlü informasiya kimi istifadə olunur.

3) Preyskurant qiymətləri şəkilində olub satış firmasının preyskurantlarında dərc olunur. Faktiki sövdələşmə qiyməti bazis qiymətinə görə müxtəlif əlavə və ya güzəştlərin tətbiqi nəzərə alınır.

5) İstehlak qiyməti alıcının təkcə məmulatı əldə etməsi və ya daşınmasına çəkdiyi xərcəli deyil, həm də onun istismarı xərclərinin xarakterizə edir.

Göndərmə və satış şərtlərinə görə qiymətlər aşağıdakılardır:

1) Netto-qiymətlər - alqı-satqı yerində qiymət.

2) Brutto – qiymət (faktura qiyməti)-alqı-satqı şərtlərini nəzərə almaqla müəyyən olunan qiymət (əmtəələr üzrə vergilərin növü və həcmi, güzəştlərin mövcudluğu və səviyyəsi, «franko» növü və sığorta şərti).

«Franko» əmtəənin satıcıdan alıcıya hərəkəti yolunda malgöndərən hansı məntəqəyə qədər nəqliyyat xərclərini ödəyir. Məsələn, franko-satıcı anbarı şərti

göstərir ki, göndərmə üzrə bütün xərcləri alıcı, franko-istehlakçı anbarı onu göstərir ki, bütün xərcləri satıcı ödəyir.

Qiymətlərin frankolaşdırılması dedikdə məhsulun istehsalçılardan istehlakçılara çatdırılması xərclərinin qiymətlərdə uçuotu qaydaları başa düşülür. Franko növlərinə görə aşağıdakı qiymət növləri fərqləndirilir:

1. Franko-anbar-istehsalçı (malgöndərən) və ya istehsal yerində FOB qiyməti. Bu qiymət növünün tətbiqi zamanı məhsulun göndərilməsi xərcləri qiymətlərə daxil edilməyərək istehlakçı tərəfindən ödənilir;

2. Franko-vaqon göndərmə stansiyası. Onun tətbiqi zamanı məhsulun göndərmə stansiyasına çatdırılması xərcləri qiymətlərə daxil edilir, qalan xərclər istehlakçı tərəfindən ödənilir;

3. Franko-vaqon-təyinat stansiyası;

4. Franko-anbar-istehlakçı. Bu qiymət növünün tətbiqi zamanı bütün tədavül xərcləri qiymət elementinə çevrilirlər.

Qiymət sisteminin mühüm tərkib elementlərindən biri də dünya bazar qiymətləridir. Dünya bazarında xarici ticarət fəaliyyətinin həyata keçirərkən aşağıdakı əsas qiymət növlərini fərqləndirirlər:

- 1) FAS və ya FOB ixrac qiymətləri. Bu qiymətlər üzrə ixracatçı firma idxalçıya əmtəənin gəmiyə qədər nəqliyyat xərclərini daxil etməklə FAS qiymətinə, ya da gəmiyə yükləmə xərclərini daxil etməklə FOB qiymətinə satır.

- 2) SIF idxal qiymətləri özündə FOB qiymətindən əlavə yüklərin idxalçı və ya ixracatçı ölkələrin sərhədlərinə qədər daşınması və sığorta xərclərini birləşdirir.

- 3) Kontrakt qiymətləri tərəflərin razılığına görə bir qayda olaraq dövlətlərarası və ya hökumətlərarası ticarət müqavilələri əsasında müəyyən edilir. Onlar müvafiq göndərmə və ödəmə şərtləri ilə müəyyən keyfiyyətli əmtəəyə həqiqi qiymət səviyyəsini əks etdirir. Lakin kontrakt qiymətləri haqqında məlumatlar adətən kommersiya sirri olduğundan onlar haqqında məlumat əldə etmək çətin olur.

4) Birjada təyin edilən qiymətlər, hərracları və ticarət təşkilatlarının qiymətləri. Birjada təyin edilən qiymətlər keyfiyyəti, həcmi və göndərmə müddəti vahid şəkllə salınmış şəraitdə həyata keçirilən real kontraktların qiymətləridir.

5) Iri firmaların təklif qiymətləri və faktiki sövdələşmə qiymətləri. Təklif qiymətlərinin bəzən sorğu qiymətləri də adlandırırlar. Bu qiymətlər adətən sövdələşmə bağlanarkən aşağı salınırlar. Odur ki, faktiki sövdələşmə qiymətləri təklif qiymətlərindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənə bilər.

6) Beynəlxalq sövdələşmələrdə iştirak edən ölkələrin daxili topdansatış qiymətləri.

Onlar idxal və ya ixrac qiymətlərindən gömrük rüsumları və vergilərin kəmiyyəti qədər fərqlənirlər.

1.2. Xarici ticarətdə tətbiq olunan qiymətlərin səviyyəsinə valyuta amlinin təsir xüsusiyyətləri.

Obyektiv amillərin tə'siri altında təşəkkül tapan beynəlxalq əmək bölgüsü özünü ayrı-ayrı ölkələrin müəyyən növ əmtəə və xidmətlərin istehsalı üzrə ixtisaslaşmasında göstərdi və ölkələr arasında onların mübadiləsi zərurətini doğurdu. Bu cür mübadilə beynəlxalq ticarət tarixi inkişaf meyllərinin öyrənilməsində beynəlxalq əmək bölgüsü növlərinin ümumi, xüsusi və fərdi əmək bölgülərinin fərqləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Beynəlxalq ticarətə kömək göstərmək üçün çoxlu mifdarda beynəlxalq təşkilatlar yaradılıb. Odur ki, dünya bazarına geniş tə'sir gücünə malik olan təşkilatlar sadalanmalı, onların əsas fəaliyyət sahələri və funksiyaları açıqlanmalıdır. Qeyd olunmalıdır ki, dünya ticarətində iştirak edən beynəlxalq birliklərin fəaliyyət mexanizminin öyrənilməsi dünya ticarətinin inkişafının hərəkətverici qüvvəsinin nə olduğu sualına cavab tapmağa kömək edir. Bunun əsasında müqayisəli üstünlük prinsipi durur. Həmin prinsipin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, hər hansı bir məhsul istehsalı üzrə ixtisaslaşan ölkə və ya hər hansı bir region, digər ölkə və ya regionlarda oxşar məhsulun istehsalı ilə müqayisədə daha

az xərclərə malikdirsə, o ölkə və ya region daha yüksək iqtisadi səmərəlilik şəklində müqayisəli üstünlüyə malik olur. Müqayisəli üstünlük qanunu müxtəlif ölkələrin ixtisaslaşmasına təsir edir, dünya ticarətində iştirak edən ölkələrdə məcmu ictimai istehsalın artmasına səbəb olur və onların iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşmasına kömək edir.

Proteksionizm dövlətin öz daxili bazarının xarici bazardakı mümkün mənfi nəticələrdən qorumağa yönəltdiyi iqtisadi siyasət formalarından biridir. Bu siyasət birbaşa və ya dolayı idxal məhdudiyyətlərinin bərqərar edilməsi, gömrük və qeyrigömrük tariflərinin təyin edilməsi, idxal olunan əmtəə kontingentlərinin müəyyən edilməsi, valyuta məhdudiyyətlərinin, kompensasiya rüsumlarının, daxili vergilərin və yığımların tətbiq edilməsi və s. köməyi ilə həyata keçirilir. Ölkənin iqtisadiyyatında idxalın əhəmiyyətini müəyyən etmək üçün "idxal kvotası" göstəricisindən istifadə edir. Bu göstərici aşağıdakı düsturla müəyyən edilir:

$$K_{id} = \frac{I_o}{I + I_o} \times 100\% \quad (1)$$

burada,

K_{id} -idxal kvotası (faizlə); I - milli istehsalın həcmi; I_o - həmin məhsulun ölkəyə idxal olunan həcmi.

Proteksionist siyasətində idxal gömrük rüsumları mühüm rol oynayır. Gömrük rüsumu ya əmtəənin qiymətinə görə müəyyən faizlə, ya da konkret əmtəə vahidinə görə möhkəm vergi norması şəklində müəyyən olunur. Gömrük rüsumları gömrük tariflərinə gətirilməklə hər bir ölkədə işlənib hazırlanır və müvafiq qanunvericiliklə təsdiq olunur. Gömrük tarifləri əmtəə qrupları üzrə müəyyən edilməklə sadə və mürəkkəb olurlar. Sadə gömrük tarifi bütün ölkələr üçün eyni ölçüdə müəyyən olunduğu halda, mürəkkəb tarif idxalçı ölkələr üzrə differensiallaşır.

İxrac, yəni əmtəələrin sərhəddən kənara aparılması idxal olunan əmtəə və xidmətlərin haqqının ödənilməsinin ilkin iqtisadi şərti sayılır. Onun iqtisadi əhəmiyyəti ixrac kvotasının köməyi ilə müəyyən edilir:

$$K_{ix} = \frac{I_x}{I} \times 100 \% \quad (2)$$

Burada,

K_{ix} -ixrac kvotası, faizlə; I_x -ölkədən ixrac olunan məhsulun həcmi; I - məhsul istehsalının ümumi həcmi

Ixracı stimullaşdırmaq üçün ixrac kreditləri və ixrac mükafatları, ixracatçıların mənafeələrini qorumaq üçün sığorta sistemi tətbiq edilir.

Dünya bazarı ölkələr və müxtəlif ölkə müəssisələri arasında onların beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirakı əsasında formalaşan alqısatqı sistemidir. Dünya bazarı vahid tam kimi, müxtəlif əmtəə bazarlarının, kapital və valyuta bazarlarının məcmusu kimi meydana çıxır. Müasir dünya bazarı bir sıra mühüm əlamətlər kəsb edir: istehsalın və kapitalın çoxdan başlamış təmərküzləşməsi müasir kapitalist istehsalına açıqşəkar ictimai xarakter vermişdir; bu bazar fəaliyyət göstərdiyi iqtisadi məkanın parametrlərinə bu və ya digər dərəcədə təsir etməyə qabil olan, iqtisadi cəhətdən güclü, iri və fəal təsərrüfat subyektlərinin bazarıdır; qeyrimütəşəkillik, habelə hərcmərclik, xüsusilə də müasir dünya bazarının üstün olaraq milli hüdudlarda fəaliyyət göstərdiyi şəraitdə onun simasına az uyğun gəlir; halhazırkı dövrdə istehsal və istehlakın vəziyyəti haqqında informasiya mənbəyi kimi bazar qiymətinin əhəmiyyəti bir qədər azalıb və s.

Dəyər qanunu qiymətin əmələ gəlməsinin əsası olmaqla əmtəə təsərrüfatının əsas qanunlarından biri sayılır. Onun tənzimləyici təsiri qiymət mexanizmi vasitəsilə həyata keçirilir. Dəyər qanunu qiymətin hərəkətinin əsasıdır. Beynəlxalq bazarda dəyər qanununun təsiri altında əmtəə mübadiləsi əməyin orta dünya məsrəfləri əsasında, daha doğrusu beynəlmiləl dəyərə görə baş verir. Beynəlmiləl dəyər heç də milli dəyərlərin cəminin orta hesabı kəmiyyəti deyildir. O, ictimai tələbatlar anlayışı ilə sıx bağlı olan mürəkkəb inteqrallaşdırılmış göstəricidir. Bu və ya digər istehsalçının məcmu istehsalda mübadilə prosesində reallaşdırılan beynəlmiləl cəhətdən qəbul edilmiş payı beynəlmiləl dəyərin kəmiyyətini müəyyən edir.

Beynəlxalq ticarətdə əmtəələrin mübadiləsi bilavasitə dəyərlə deyil, istehsal qiymətləri ilə tənzimlənir. İstehsalat qiymətləri istehsal xərcləri və orta mənfəətin məcmusundan ibarətdir. İstehsal qiyməti əmtəələrin satış qiyməti sayılır. Konkret əmtəə qiymətləri əsasında formalaşır, ona az və çox dərəcədə yaxınlaşır, lakin onunla üst–üstə düşmür.

Dünya qiymətləri dünya bazarında beynəlmiləl istehsal qiymətinin pulla ifadəsidir. Onun dünya bazarında formalaşmasının əsasını beynəlmiləl dəyər təşkil edir.

Valyuta məzənnəsi müəyyən bir ölkənin pul vahidinin digər ölkələrin valyutasında ifadə olunmuş qiymətidir. Milli valyutanın dönerliyi onun rəsmi bazar məzənnəsi üzrə digər ölkələrin valyutasına azad alqısatqısıdır. Valyuta məzənnəsi həqiqi iqtisadi mə'nada sadəcə olaraq bir pul vahidinin başqa bir pul vahidi ilə ifadə olunmuş qiyməti deyildir. Əslində o müəyyən ticarət partnyoruna görə milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliliyini əks etdirir. Dönerli valyuta heç də həmişə kifayət qədər möhkəm olmur, lakin möhkəm valyuta isə demək olar ki, həmişə dönerlidir.

Müasir avadanlıq kimi mürəkkəb mə'mulatlara reallaşdırarkən onun istehlak dəyəri ayrı-ayrı istehlak xassələrinin bütöv sırasından cəmlənir. Məmulat tə'yinatını, tipini və onun əsas parametrlərini qoruyub saxlamaqla onun ayrı-ayrı ikinci dərəcəli istehlak xassələrini yaxşılaşdırmaq və ya pisləşdirmək hesabına qiyməti dəyişmək olar. Bundan başqa, göndərmə şərtləri də qiymətə dolayı olaraq tə'sir göstərir. Qiymətin bu xassəsindən firmanın qiymətəmələgəlmə siyasətində geniş istifadə olunur. Rəqabət mübarizəsindən qalib çıxmağa can atmaqla onlar istehlak xassələrini, göndərmə şərtinin uyğunluğunu, texniki və kommersiya xidmətini yaxşılaşdırmağa məcbur olurlar. Məhsul və xidmətlərin bu cür yaxşılaşması əlavə xərclər tələb edir, ona görə də bu xərclər adətən qiymətdə nəzərə alınır və istehlakçıya ödənilir.

Bazar şəraitində tələb və təklif arasındakı nisbət qiymətəmələgəlmənin müəyyən edici amillərindən sayılır. Tələb müəyyən əmtəə alqısında maraqlı olan əhəlinin, firmaların və ölkələrin alıcılıq qabiliyyətinin həcmi ilə müəyyən olunur.

Təklif bütün istehsalçıların bazara mövcud tələbə uyğun şəkildə zəruri miqdarda əmtəə vermək qabiliyyəti kimi çıxış edir.

Tələb və təklifin tənləşməsi meydana çıxan və üç kəmiyyətdən (təklifin həcmi, tələbin həcmi və qiymətin kəmiyyəti) hər hansı birinin dəyişməsi üçün stimül yaratmayan qiymət tarazlıq qiyməti adlanır. Qeyri-məhdud rəqabət şəraitində o tələb və təklif həcmələrinin kortəbii qarşılıqlı təsiri nəticəsində əmələ gəlir. Bu və ya digər dərəcədə inhisarçılıq meydana çıxdıqda həmin mexanizm qiymətinin dəyişməsinə yox, tələb və təklif nisbətlərində müvəqqəti, müəyyən həddədən kənara çıxmayan pozuntuların qiymətə təsiri ətraflı nəzərdən keçirilməlidir. Sonda tələb və təklif nisbətləri vasitəsilə satıcılar və alıcılar arasında qarşılıqlı fəaliyyətin bazar mexanizmi geniş şərh olunmalıdır.

1.3. Xarici ticarətdə valyuta məzənnəsinin qiymətlərin formalaşmasına təsiri istiqamətləri.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, hər hansı bir ölkədə normal istehlak bazarının formalaşması, başqa sözlə, istehlak bazarının təmin olunması və tarazlaşdırılması, xeyli dərəcədə, tələb və təklifin həcm və strukturu və istehlakçıların gəlirləri və qiymətlər arasında dinamik uyğunluğun formalaşması səviyyəsindən asılıdır. Açıq iqtisadi sistemin təşəkkülü şəraitində isə belə uyğunluğun yaranması əhəmiyyətli dərəcədə xarici iqtisadi- ticarət əlaqələri ilə müəyyən olunur. Belə ki, açıq iqtisadi sistemdə istehlak bazarında təklif, yalnız daxili istehsal hesabına deyil, həm də idxal mənbələri hesabına formalaşır. Bundan başqa, yerli istehsalı inkişaf etdirmək və səmərəliliyini artırmaq üçün əlavə imkanlar yaranır.

Tədqiqatlar göstərir ki, açıq iqtisadi sistemdə xarici iqtisadi əlaqələr istehlak bazarında tələbin formalaşmasına xüsusilə güclü təsir edir. Nəticədə, bir tərəfdən, tələbin yeni strukturu formalaşır, digər tərəfdən isə, rəqabətin artmasına uyğun olaraq istehlakçıların seçim imkanları genişlənir və qiymətlərin aşağı düşməsi onların alıcılıq qabiliyyətlərinin yüksəlməsinə gətirib çıxarır.

Bununla yanaşı, açıq iqtisadi sistemdə xarici iqtisadi əlaqələr istehlakçıların gəlirlərinə də təsir göstərir. Bu zaman istehsal imkanları genişləndiyinə görə hüquqi və fiziki şəxslərin məşğulluq səviyyəsi yüksəlir və onların gəlirləri artmamaqdadır. Digər tərəfdən, əhalinin bir qisminin digər ölkələrdə işləməsi və ixrac imkanları meydana çıxır. Eyni zamanda, açıq iqtisadi sistemdə istehlak bazarında rəqabətin idxal hesabına yüksəlməsi qiymətlərə də əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Beləliklə, yuxarıda qeyd edilənləri ümumiləşdirməklə belə bir qənaətə gəlmək olar ki, xarici ticarət-iqtisadi əlaqələr istənilən ölkədə istehlak bazarının formalaşmasına həm birbaşa, həm də dolaylı şəkildə təsir göstərir.

Onu da qeyd etmək ki, birbaşa təsir bilavasitə idxal-ixrac əməliyyatları ilə bağlı olduğu halda, dolaylı təsir çoxşaxəlidir. Adətən dolaylı təsirin əsas istiqamətlərini aşağıdakı kimi ifadə edirlər.

- istehlak malları üzrə daxili bazar tələbatının daha dolğun ödənilməsi və inkişafı üçün imkan yaradılması;

- istehlak malları üzrə daxili bazar tələbatından artıq istehsal olunan yerli mallar üçün xarici bazarlara çıxış imkanının yaradılması;

- bazar həcmi genişləndirmək hesabına rəqabət mühitinin inkişafı və bununla da qiymətlərin aşağı salınması;

- istehsal amillərinə tələbatın daha dolğun ödənilməsi və beynəlxalq əmək bölgüsünün üstünlüklərinə uyğun olaraq ixtisaslaşma nəticəsində istehsal potensialının artırılması və ondan daha səmərəli istifadə məqsədilə əlverişli şərait yaradılması;

- elmi-texniki tərəqqinin dünya səviyyəsində mövcud olan son nailiyyətlərinin ölkədə tətbiqi üçün şərait yaradılması və bunun nəticəsində ölkə iqtisadiyyatında, o cümlədən daxili istehlak bazarında dinamikliyin artırılması və s.

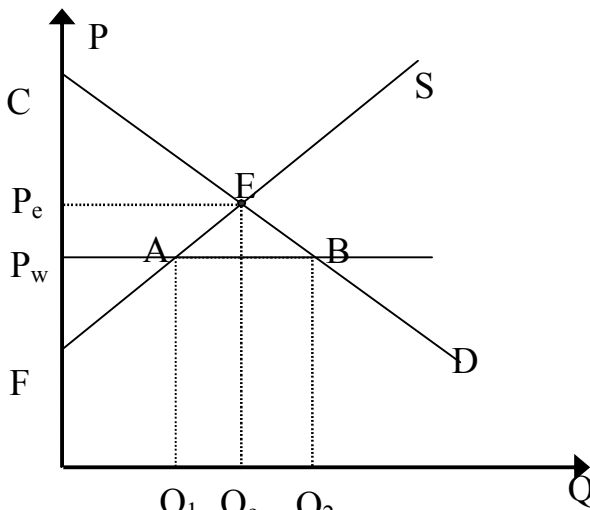
Müqayisəli üstünlük prinsipi görə, hər bir hüquqi və fiziki şəxs özünün daha yaxşı bacardığı işlə məşğul olmalıdır. Məhz bu halda həm o şəxsin özü, həm də cəmiyyət daha çox qazanır. Çıxarılan bu nəticə təkcə ölkə iqtisadiyyatının subyektlərinə aid deyildir. Belə ki, hüquqi və fiziki şəxslərin birinin digərinə

nisbətən müqayisəli üstünlüyü olduğu kimi bu və ya digər malın istehsalında bir ölkənin hər hansı bir şirkəti digər bir ölkənin bütün şirkətlərinə nisbətən müqayisəli üstünlük əldə edir. Məhz həmin obyektiv səbəb üzündən beynəlxalq əmək bölgüsünün və xarici ticarət-iqtisadi əlaqələrin zəruriliyi meydana çıxır. Başqa sözlə desək, xarici ticarət-iqtisadi əlaqələr hər bir ölkə üçün lazımdır. Lakin eyni zamanda dövlət bu işi tamamilə bazarın öz ixtiyarına buraxa bilməz. İlk növbədə ona görə ki, xarici ticarət-iqtisadi əlaqələrdə tərəf müqabil kimi hər şeydən əvvəl müxtəlif ölkələrin müəssisələri çıxış edirlər. Həmin müəssisələr isə cəmiyyətin ümumi maraqlarından çox öz maraqlarını düşünürlər. Aydın ki, hələ bu məsələnin yalnız görünən tərəfidir. Əslində isə dövlətin xarici ticarət- iqtisadi əlaqələrə müdaxiləsi yerli istehsalın və daxili bazarın qorunması, məcmu milli məhsulun artmasına şərait yaradılması və sair bu kimi makroiqtisadi problemlərin həlli ilə əlaqədardır.

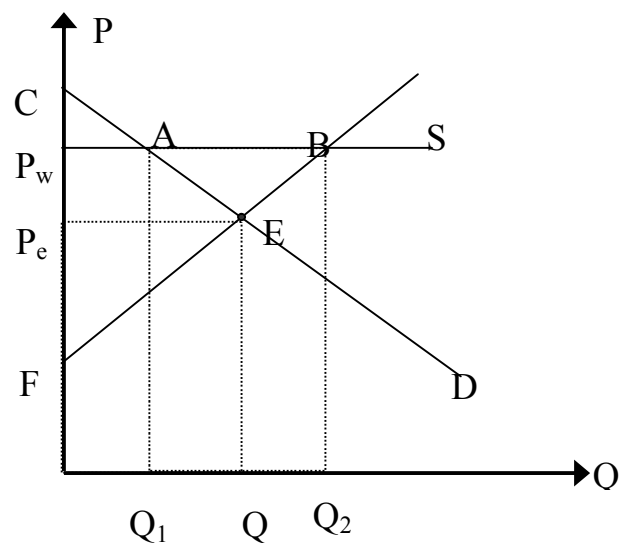
Göründüyü kimi, dövlətin xarici ticarət-iqtisadi əlaqələrə müdaxiləsi qaçılmaz və cəmiyyət üçün arzuolunandır. Eyni zamanda, qeyd olunmalıdır ki , bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlətin iqtisadi proseslərə təsiri yalnız tənzimləmə şəklində mümkündür. İqtisadi tənzimləmənin göstərilən tərəflərinin elmi əsaslarını öyrənmək məqsədilə əvvəlcə istehlak malları üzrə xarici ticarət dövriyyəsinə daxil olan malları iki qrupa bölək: Birinci qrupa ölkənin özündə istehsal olunmayan və ya ölkənin onu idxal etmək məcburiyyətində qaldığı malları daxil edək. Dövlətin həmin malların idxalını tənzimləməsi idxal rüsumlarının, bir sıra əlavə vergilərin və keyfiyyət ekspertizası kimi texniki yoxlamaların tətbiqi ilə məhdudlaşır. İkinci qrupa ölkənin özünün kifayət qədər istehsal edə bildiyi malları daxil edək. Dövlətin bu sahədə xarici ticarəti çevik və düşünülmüş siyasət ilə tənzimləməsi ölkə iqtisadiyyatı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan, vaxtı ilə SSRİ kimi böyük ölkədə bir çox kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları ilə məşhur olan Azərbaycanın hazırda, hətta öz istehlak bazarında xaricdən gətirilmiş bu cür malların üstünlük qazanmasının səbəbi yəqin ki, düşündürücüdür. Dövlət bu qrup mallarla xarici ticarət-iqtisadi əlaqələr sahəsində hansı siyasəti həyata keçirməlidir sualına cavab vermək üçün yenə də tələb və təklif qanunlarına qayıdaq.

Belə fərz edək ki, əmtəənin dünya bazarındakı qiyməti (P_w) onun daxili bazardakı qiymətindən (P_e) aşağıdır. Bu halda dünya bazarı qiyməti xəttinin tələb (D) və təklif (S) xətləri ilə kəsişmə nöqtələrinə (A və B) uyğun malın miqdarı birbirindən fərqlənir, daha doğrusu dünya bazarı qiymətinin təklif xəttini kəsdiyi nöqtəyə uyğun əmtəə həcmi (Q_1) onun tələb xəttini kəsdiyi nöqtəyə uyğun əmtəə həcmindən (Q_2) az olur. Başqa sözlə, $(Q_2 - Q_1)$ fərqinə bərabər əmtəə həcmi ölkə idxal etmiş olur.

Bu vəziyyət xarici ölkə istehsalçıları daha çox məhsul istehsal etməyə sövq etdiyi halda, daxili istehsalçıların bə'zilərini bazardan çıxmasına səbəb olur (çünki əks halda onlar gəlir əldə etmək əvəzinə ziyanə düşürlər) və beləliklə, ümumilikdə istehsalçıların ümumi rifahı aşağı düşür. Lakin, eyni zamanda, ölkədəki alıcıların ümumi rifahı yüksəlir, çünki həmin əmtəələr daha ucuz qiymətə alırlar.

Qrafik 1.1. Əmtəənin dünya bazar qiyməti daxili bazar qiymətindən aşağı olduqda istehsalı və istehlakçıların gəlirləri

Qrafik 1.2. Əmtəənin dünya bazar qiyməti daxili bazar qiymətindən yuxarı olduqda istehsalı və istehlakçıların gəlirləri

İndi ölkənin itkilərini və qazancını müqayisə edək. Xarici ticarət olmadığı halda istehlakçıların gəliri əmtəəni almaq üçün ödəməyə hazır olduqları məbləğ ilə faktiki ödədikləri məbləğin fərqi ESR_e üçbucağının sahəsinə (Qrafik 1.1), yəni tələb xətti ilə daxili bazar qiyməti xətti arasındakı sahəyə, istehsalçıların gəliri isə

daxili bazar qiyməti və təklif xətləri ilə mədudlaşmış EFP_e üçbucağının sahəsinə bərabər olduğundan ümumi gəlir ECF üçbucağının sahəsinə bərabər olur. Xarici ticarətə icazə verildiyi halda istehlakçıların gəliri artıb BCP_w üçbucağının sahəsinə, istehsalçıların gəliri isə AFP_w üçbucağının sahəsinə bərabər olur. Bu sahələrin tonlam olaraq AEV üçbucağı ilə FES üçbucağının cəminə bərabər olduğundan xarici ticarətə icazə verildiyi halda cəmiyyətin ümumi rifahı AEV üçbucağının sahəsi qədər yaxşılaşmış olur, yə'ni bu halda ümumilikdə götürdükdə cəmiyyətin gəliri itirdiyindən çox olur.

İndi isə fərz edək ki, əmtəənin dünya bazarı qiyməti onun daxili bazar qiymətindən yüksəkdir. Xarici ticarətə icazə verilibsə, təbiidir ki, əmtəənin bir hissəsi xarici bazarlara çıxarılır və nəticədə əmtəənin daxili bazar qiyməti həmin əmtəənin dünya bazarı qiyməti səviyyəsinə qalxır. Bu halda əmtəənin dünya bazarı qiyməti xətti yenə də yerli tələb və yerli təklif xətlərini iki müxtəlif məhsul həcmində malik nöqtələrdə kəsir: Q_1 və Q_2 (Qrafik 1.2.). Q_1 ölkə istehlakçılarının dünya bazarı qiymətinə bərabər qiymətə ala biləcəkləri maksimum əmtəə həcmi, Q_2 isə ölkə istehsalçılarının dünya bazarı qiymətinə sata biləcəkləri maksimum əmtəə həcmidir. Qrafikdən də göründüyü kimi $Q_1 < Q_e$, $Q_2 > Q_e$. Başqa sözlə, bu halda yerli istehlakçılar daha az əmtəə istehlak edirlər və odur ki, onların ümumi qazancı azalır və tərsinə, ölkə istehsalçıları daha çox mal istehsal edirlər və odur ki, onların gəlirləri də artır. Lakin yenə də əvvəlki halda olduğu kimi cəmiyyət ümumilikdə ticarətdən AEV üçbucağının sahəsi qədər gəlirini çıxmış olur.

Buradan göründüyü kimi, nəzəri cəhətdən sərbəst şəkildə həyata keçirilən xarici ticarət-iqtisadi əlaqələr bu prosesdə iştirak edən tərəf-müqabil ölkələrin hər biri üçün faydalıdır. Lakin real həyatda ayrı-ayrı ölkələrin milli maraqları və ölkə daxilində cəmiyyətin ümumi marağı ilə xarici ticarət-iqtisadi əlaqələrin iştirakçılarının xüsusi maraqları üst-üstə düşmədiyindən xarici ticarət-iqtisadi əlaqələrin müxtəlif vasitələrlə tənzimlənməsi zərurəti yaranmışdır.

Iqtisadi ədəbiyyatda adətən, xarici ticarət-iqtisadi əlaqələrin tənzimlənmə sistemində istifadə olunan vasitələri aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

- iqtisadi vasitələr: kömrük rüsumları, yığımlar, bərabərləşdirici sərhəd vergiləri, milli əmtəə istehsalçılarına maliyyə yardımları və s.;

- inzibati vasitələr: ixrac və idxal qadağaları və məhdudiyyətləri, lisenziyaləşdirmə və kvotalaşdırma, ixracın könüllü məhdudlaşdırılması və s.;

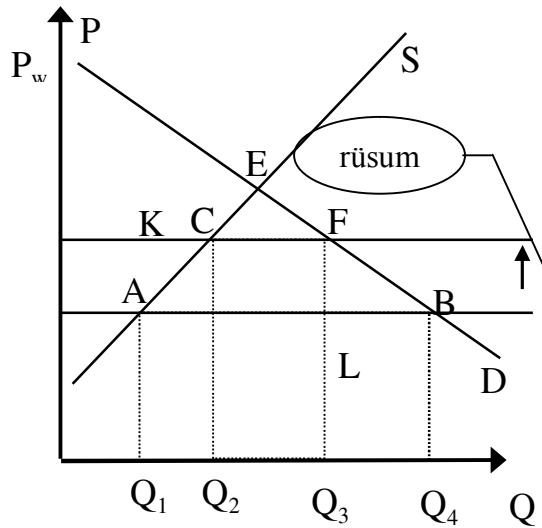
- texniki vasitələr: texniki norma və standartlar, standartlara uyğunluğu tə'yin etmə üsulları, təhlükəsizlik qaydaları və normaları, əmtəələrin sertifikatlaşdırma sistemləri, sanitariya-baytar və səhiyyə normaları, ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı tədbirlər və s.;

- milli ixracatlara və ixrac üçün əmtəə istehsal edən istehsalçılara yardım tədbirləri;

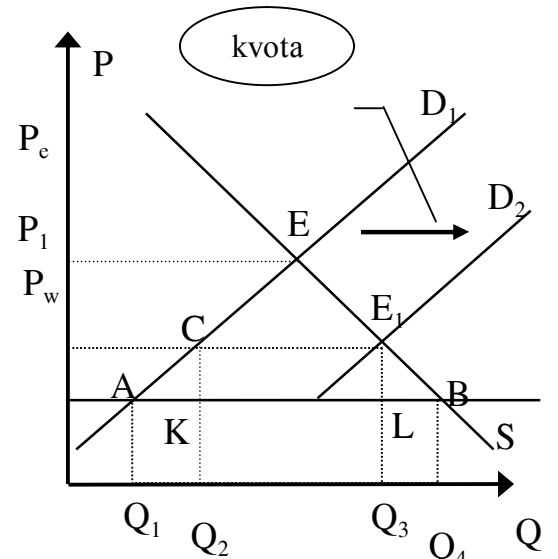
- valyuta-maliyyə tədbirləri: bank uçot dərəcəsi və borc faizi ilə manevr etməklə milli valyuta məzənnəsinə tə'sir göstərmək, valyuta məhdudiyyətləri və s.

Beynəlxalq təcrübə sübut edir ki, xarici ticarət-iqtisadi əlaqələrin inzibati tənzimlənmə vasitələri yalnız fəvqəladə şəraitdə səmərəlidir, normal iqtisadi inkişaf şəraitində isə inzibati vasitələrlə iqtisadi vasitələr arasındakı nisbət iqtisadi vasitələrin xeyrinə dəyişir. Lakin bu halda da xarici ticarət-iqtisadi əlaqələrin tənzimlənmə vasitələrindən konkret şəraitin tələbləri baxımından kompleks şəkildə istifadə olunması daha məqsəduyğun hesab edilir.

İndi isə bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində xarici ticarət-iqtisadi əlaqələrin tənzimlənmə vasitələrindən daha çox istifadə olunan rüsum və kvotaların istehlak bazarına tə'sirini təhlil etməyə çalışaq. Əvvəlcə qeyd edək ki, dövlət idxal olunan bu və ya digər mala rüsum tətbiq etməklə idxal edənin gəlirinin bir hissəsini ölkə büdcəsinə keçirməyə məcbur edir. Beləliklə də o, gələcəkdə bunun hamısını və ya bir hissəsini subsidiya şəklində istehsalçılara paylamalı təmin edir. Digər tərəfdən rüsumun tətbiqi, yerli istehsalçılara həmin əmtəəni daxili bazarda daha yüksək qiymətə satmağa və bununla da yerli istehsalın ümumi həcmi artırmağa ($Q_1 \rightarrow Q_2$), zərərçəkənlərin sayını və zərərin ümumi miqdarını azaltmağa (ACFB trapesiyasının sahəsi qədər) şərait yaratmış olur (Qrafik 1.3).

Qrafik 1.3. İdxal zamanı tətbiq edilən rüsumların daxili istehlak bazasına təsiri

Qrafik 1.4. İdxal zamanı tətbiq edilən kvotaın daxili istehlak bazasına təsiri

1.3 sayılı qrafikdən göründüyü kimi, bunlardan CFLK düzbucaqlısının sahəsi dövlətin topladığı vergi olduğundan cəmiyyətin ümumilikdə itkisi ASK və VFL üçbucaqlılarının sahələri cəminə bərabər olmuş olur. Rüsumun tətbiqi bunlarla yanaşı həmin malın sərbəst ticarət halına uyğun həcmi azaldır ($Q_4 < Q_3$).

Eyni zamanda, qeyd edək ki, dövlət idxal olunan əmtəənin miqdarına məhdudiyyət də qoya bilər. İnizibati vasitəyə yaxın olan bu tədbir idxal olunan malların həcmi hədd qoyulmasını nəzərdə tutur ki, bu da kvota adlanır. Bu halda əmtəəyə daxili tələb xətti dəyişməz qaldığı halda, daxili bazarda həmin əmtəənin təklif xətti kvota həcmi qədər sağa sürüşmüş olur (Qrafik 1.4) və dəyişməz qalan tələb xəttini başqa nöqtədə kəsir. Bu nöqtədə əmtəənin qiyməti (R_1) onun dünya bazarı qiymətindən (R_w) yüksək, yerli bazarın xarici ticarətsiz R_e qiymətindən isə aşağı olur. Eyni zamanda yerli tələb Q_4 -dən Q_3 -ə qədər azalır, yerli istehsal isə Q_1 -dən Q_2 -yə qədər artmış olur.

1.4 sayılı qrafikdən göründüyü kimi, kvota tətbiq olunan zaman əmtəənin daxili bazar qiyməti dünya bazarı qiymətindən çox olur və bu vəsait (CKLE₁ düzbucaqlısının sahəsi) kvota üçün lisenziyası olan şirkətlərin xeyrinə qalır.

Onu da qeyd edək ki, istər rüsum, istərsə də kvota tətbiq olunduqda əmtəənin daxili bazar qiyməti artır, yerli istehlakçıların rifahı aşağı düşür və yerli istehsalçı-

ların rifahı yüksəlir. Bununla yanaşı, qeyd olunmalıdır ki, kvotanın rüsumdan iki əsas fərqi mövcuddur. Əvvəla, rüsum tətbiq edildikdə bazara çıxarılan və ya gətirilən (satılacaq) əmtəənin həcmi öz-özünə, tələb və təklif prinsiplinə uyğun olaraq tənzimləndiyi halda, kvota tətbiq edildikdə əgər hökumət tənzimləmə işini bazarın öz ixtiyarına buraxarsa, o zaman “kim tez idxal etdi, o qazandı” prinsipini meydana çıxar, gömrük məntəqələrində növbə yaranar və buradan irəli gələn arzuolunmaz proseslər baş verə bilər. Ona görə də, hökumət kvotanı lisenziyalaşdırmaq məcburiyyətində qalır. İkincisi, rüsum tətbiqindən gələn vəsait vergi şəklində büdcəyə yığıldığı halda, kvotanın tətbiqindən gələn vəsait kvotaya lisenziyası olanların xeyrinə qalır. Onlar bu gəlirin bir hissəsini öz imiclərini artırmağa (jurnal, televiziya, konfranslar, xeyriyyəçilik tədbirləri və s.) xərcləyir, az bir hissəsini isə lisenziya pulu kimi ödəyirlər.

Təbii ki, ilk baxışdan rüsum kvotadan daha cazibədar görünür. Lakin yaddan çıxarmaq olmaz ki, rüsum ciddi dövlətlərdə hər ay, hətta hər il dəyişdirilə bil-mədiyindən, rəqabət üstünlüyünə malik xarici şirkətlərə yerli istehsalı sıxışdırmağa şərait yarada bilər. Bu mənada, bəzi hallarda, xüsusilə də, keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə kvotaya müraciət etmək zərurəti yaranır.

Mütəxəssislərin fikrincə, qapalı iqtisadi siyasət öz şirəsində bisməyə və son nəticədə öz əlilə özünə ölüm hökmü verməyə bərabər siyasətdir. Lakin unutmək olmaz ki, açıq iqtisadi siyasət nəzarətsiz siyasət deyildir. Hər bir ölkənin və millətin uğurlu gələcəyi də xeyli dərəcədə iqtisadiyyatın açıqlıq səviyyəsinin optimal qaydada müəyyənləşdirilməsindən asılıdır.

Dünya təcrübəsi çoxdan sübut etmişdir ki, açıq iqtisadi siyasət hər hansı bir ölkənin təcridolmadan qurtarması, dünya təsərrüfatçılıq sisteminə uyğunlaşması üçün əsas şərt kimi çıxış edir. Lakin yaddan çıxarmaq olmaz ki, ölkənin “açıqlıq” dərəcəsi onun mənafeyinə uyğun qaydada müəyyənləşdirilməli və ölkənin strateji məqsədli istehsal sahələri dəqiqləşdirilməlidir. Heç bir şübhə yoxdur ki, öz iqtisadiyyatını açıq elan etmiş ölkə həm dünyaya qovuşmaq, həm də xarici investisiyaların öz ölkəsinə axınını təmin etmək istəyir. Çox vaxt ölkənin ağır iqtisadi böhran şəraitində daha tez və böyük həcmdə investisiya cəlb etmək işində

müəyyən tələskənliyə yol verilir. Ölkənin iqtisadi maraqlarına cavab verməyən və bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edən iqtisadi qanunlar qəbul edilir və onların icra mexanizmlərinin işlənilib hazırlanması zamanı dolaşıqlığa yol verilir. Qeyd etmək lazımdır ki, dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi, investisiya və xarici kredit siyasəti, vergi və gömrük xidməti sahələrinə dair normativ-hüquqi sənədlərin qəbulu zamanı bu cür tələsiklik xüsusilə yolverilməzdir və son nəticədə ağır nəticələrə gətirib çıxara bilər. Odur ki, mövcud nöqsanları aradan qaldırmaq və minimuma endirmək məqsədilə həmin sənədlərdə düzəlişlər aparılması zərurəti meydana çıxır.

Nəzəriyyə və praktika göstərir ki, ölkənin daxili bazarının formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edən kredit məsələsində mütləq orta hədd prinsipinə əməl olunmalıdır. Əks halda ölkənin xarici kapitaldan asılılıq təhlükəsi yarana bilər. Odur ki, fikrimizcə, gələcəkdə də Dünya bankının, BVF-nin və digər beynəlxalq təşkilatların kreditlərindən iqtisadi böhran keçirən ölkənin daxili bazarının formalaşması amili kimi istifadə edilməsi məqsədəuyğundur. Azərbaycana cəlb edilən xarici investisiyaların təyinatı üzrə reallaşdırılması kiçik investisiyalı müştərək firmalar və birgə müəssisələr yaratmaq yolu aparılmalıdır. Birbaşa investisiyaların yerinə daha çox xarici lisenziyaların əldə olunmasına, yeni texnologiyaların tətbiqinə, təkmilləşdirilməsinə və yerli texnologiyaların yaradılmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Təbii ki, bazar iqtisadiyyatına keçid dövrünü yaşayan ölkələrə təşrif buyuran xarici sərmayədarlar öz şərtlərini qəbul etdirməyə və həmin ölkələri xammal əlavəsinə çevirməyə cəhd edirlər. Lakin təcrübə göstərir ki, aparılan düzgün iqtisadi siyasət natamam da olsa gözlənilən iqtisadi təhdidlərdən yayınmağa imkan verir. Bunu Azərbaycanda aparılan iqtisadi islahatların uğurlu nəticələri bir daha sübut edir.

Onu da qeyd edək ki, ölkəyə xarici investisiyalar cəlb edilərkən onların hansı sahələrə yönəldilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, beynəlxalq təcrübəyə istinadən elə sahələrə investisiyalar yatırılmalıdır ki, onlar gələcəkdə ölkənin inkişaf prioritetlərini müəyyənləşdirə bilsin. Fikrimizcə, ölkə üçün strateji məhsul hesab edilən istehsal sahələrinə xaricdən cəlb edilən əsaslı vəsait qoyuluşlarında

xüsusilə ehtiyatlı olmaq lazımdır. Bunula yanaşı, unutmaq olmaz ki, hər bir investorun yatırdığı sərmayəsinin gələcəkdə tezliklə gəlir gətirəcəyinə çalışmaq istəyi də istisna deyildir. Odur ki, yerli investorların milli firmaların, eləcə də müasir tələblərə cavab verən və ölkənin milli iqtisadi maraqlarını təmin edən daxili bazarın formalaşmasında xüsusi rolunu nəzərə almaqla onların çevik fəaliyyəti üçün stimül yaradılmalıdır.

Ölkənin iqtisadi təhlükəsizlik tələblərinə cavab verən daxili bazarın formalaşmasında özəlləşdirmə proqramının həyata keçirilməsi də az əhəmiyyət kəsb etmir. Tədqiqatlar göstərir ki, özəlləşdirmə bir tərəfdən, iqtisadi təhlükəsizliyi möhkəmləndirə bilər, digər tərəfdən isə, iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasına mənfi təsir göstərə bilər. Məsələn burasındadır ki, şəxsi mülkiyyət sahibləri heç də öz mallarının qədrini başqalarından az bilməz və onların qorunması məqsədilə hər cür tədbirlərə əl atmağa və müxtəlif yollar axtarmağa hazırdırlar.

Fikrimizcə, özəl sektorların inkişafına, xüsusilə istehsal yönümlü özəl müəssisələrin yaradılmasına dövlət qayğısının artırılması ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunmasına birbaşa yardım kimi qiymətləndirilməlidir. Unutmaq olmaz ki, dövlət dünya bazarına məhsul çıxara biləcək özəl müəssisələrin rəqabətə davamlı olması üçün lazımi kömək göstərməlidir. Bunun üçün o, müxtəlif üsullardan, məsələn, maliyyə yardımı, güzəştli kredit, gömrük-tarif güzəştləri, vergidən azad etmə və ya onu azaltma, müasir texnologiyaların alınmasına və gətirilməsinə yardım və s. üsullardan istifadə edə bilər. Həm də bu zaman ixrac malları istehsal edənlərə üstünlük verilməlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda istehsalı stimullaşdırmaq üçün istər gömrük-tarif tənzimlənməsi tədbirlərindən, istərsə də vergi siyasətindən uğurla istifadə olunur. Bu isə artıq öz səmərəsini verməkdədir. Belə ki, istehsalın həcmi ilbəil artır və ixracda qeyri-neft sektoruna məxsus malların xüsusi çəkisi yüksəlir. Nəzəriyyə və praktika göstərir ki, kənd təsərrüfatında hansı təsərrüfat formalarının üstünlük təşkil etməsindən asılı olmayaraq, dövlətin özünün düşünülmüş ərzaq proqramının olması və onun həyata keçirilməsinə ciddi nəzarət ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Hər bir dövlət çalışır ki, ilk növbədə

xarici ərzaq təminatından imkan daxilində az asılı olsun. Bunun üçün o, fermerlərə, kənd təsərrüfatı işçilərinə sifariş verməli, lazım gəldikdə isə güzəştli kreditlər ayırmalıdır. Toxum, gübrə və imkan daxilində texnologiya ilə təchizat məsələsi isə inkişaf etmiş dövlətlərdə, o cümlədən ABŞ-da olduğu kimi, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin səlahiyyətinə verilməlidir. Ölkəmizdə Ərzaq Proqramının qəbul edilməsi və uğurla yerinə yetirilməsi kənd təsərrüfatı sahəsində iqtisadi durumun yaxşılaşdırılmasını təmin edə bilər. Bu, əhalinin kənd təsərrüfatı məhsulları ilə təminatında yerli məhsulların xüsusi çəkisinin artması meyli ilə müşahidə olunur.

Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunmasında, eləcə də bazarın formalaşmasında elm və təhsilin məqsədyönlü təşkili ilə yanaşı, intellektual mülkiyyətin dövlət qanunları ilə etibarlı şəkildə, beynəlxalq normalara uyğun qorunması olduqca vacibdir. Elm tutumlu, yüksək məhsuldarlıqlı əməyin təşkili, yeni və ən yeni texnologiyanın yaradılması və tətbiqi bilavasitə, məhz bu amillərdən asılıdır. İntellektual mülkiyyətin qorunması bir tərəfdən, rəqabətə davamlı istehsal sahələrinin yaranmasını, dünya bazarına çıxma biləcək məhsulların istehsalını, həmçinin yaradıcılıq axtarışlarını stimullaşdırır, digər tərəfdən də “zəka axını” deyilən çox qorxulu bir prosesin qarşısının alınmasına imkan verir.

Tədqiqatlar göstərir ki, iqtisadi inteqrasiyanın ikili xüsusiyyəti və iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması bir-biri ilə əlaqəli problemdir. Xüsusilə də yanacaq, enerji, rabitə, nəqliyyat sahələrinin inteqrasiyası daha böyük diqqət tələb edir. Başqa sözlə, inteqrasiya dərəcəsinin səviyyəsi ölkənin xaricdən asılılığını artırma, zəiflədə, eləcə də heç səmərə verə bilməyən amilə də çevirə bilər.

Ölkədə daxili istehlak bazarının formalaşmasına mənfi təsir göstərən, iqtisadi təhlükəsizliyin pozulmasına şərait yaradan keçid dövrü amillərindən biri də bu prosesin qrup egoizmi və milli egoizm ilə müşayiət olunmasıdır. Keçid dövrünün obyektiv, subyektiv və mükəmməl qanunların olmamasından istifadə edən ayrı-ayrı qruplar və yaxud xalqlar, daha çox qazanmaq və yaxud “birinci olmaq” iddiası ilə meydana atılırlar. Nəticədə ölkənin həm siyasi, həm də iqtisadi sabitliyi pozulur, hərc-mərclik yaranır, ölkənin sərvəti qəddarcasına talan edilir. İddialar uğrunda mübarizə bəzən də ciddi qarşıdurmalara, qrup münaqişələrinə səbəb olur.

Qeyd olunan hallar uzun müddət davam etdikdə isə, ölkə bəzən nəinki öz iqtisadi təhlükəsizliyini itirir, hətta siyasi cəhətdən də kiminsə vassalına çevrilir. Bazar iqtisadiyyatlı ölkələrin tarixə təcrübəsi sübut edir ki, yeni sistemə keçən və siyasi cəhətdən sabit olmayan ölkədə: köhnə qanunlar işləmir və yeni qanunlar qəbul olunmur; korrupsiya və rüşvətxorluq xroniki hal alır; istehsal getdikcə azalır, yeni sahələr yaranmır; ziyalılar və elm adamları sürətlə ölkəni tərk edirlər; aclıq və səfalət yaranır; ölkə məhv olmaq təhlükəsi ilə üzləşir. Maddi və mənəvi varidatını ərzağa dəyişməyə hətta külli miqdarda borca düşməyə məcbur olur, nəticədə, uzun müddətə, bəlkə də həmişəlik asılı vəziyyətə düşür.

Azad və yaxud ixrac istehsal zonası kimi adlandırılan iqtisadi zonaların yaradılması heç də həmişə ölkənin gələcək inkişafı, iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi baxımından əlverişli olmur. Heç kimə sirr deyildir ki, xarici sahibkarlar, donor ölkələr və iri xarici investorlar xüsusi zona fəaliyyəti üçün bağlanan müqavilə şərtləri və müddəti daxilində daha çox fayda götürməyi nəzərdə tuturlar. Lakin zona sahibini gündəlik fayda deyil, uzun müddətli strateji məqsədin həyata keçirilməsi düşündürməlidir. Xüsusilə də nəzərdə tutulmalıdır ki, azad iqtisadi zona birincisi, respublikanın dünya təsərrüfatına qovuşmasına, beynəlxalq iqtisadi məkana uyğunlaşmasına kömək etsin. İkincisi, ölkədə beynəlxalq qanunlara və bazar qaydalarına uyğun fəaliyyət göstərmək, işləmək vərdisləri aşlasın. Üçüncüsü, müasir texnologiyaya əsaslanan sənaye sahələrinin meydana gəlməsinə, habelə həmin sahələrdə işləyə biləcək kadrların hazırlanmasına kömək etsin. Dördüncüsü, ölkənin valyuta gəlirini artırsın, işsizliyin aradan qaldırılmasına yardımçı olsun.

Bununla yanaşı, onu da nəzərə almaq lazımdır ki, AİZ heç də yalnız öz qanunları ilə işləmir və bu zonanın yaradılması da, fəaliyyəti də beynəlxalq qanunlarla yanaşı, həm də ölkənin öz qanun-qaydaları ilə idarə olunur və tənzimlənir. Beləliklə, AİZ-in ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinə təsiri məsələsi birbaşa respublikanın müvafiq qanunlarına tabedir. İlk növbədə AİZ-də özəlləşdirmə, sərmayə qoyuluşu, ixrac-idxal, gömrük xidməti, yeni texnologiyaya əsaslanan istehsal sahələrinin və iş yerlərinin yaradılması məsələlərinə dair

dövlətin qanunları və proqramları ölkənin uzaq gələcəyinin inkişafına və təhlükəsizliyin təmin olunmasına istiqamətlənməlidir.

AİZ-də sərmayə qoyuluşunda ilk növbədə yerli sərmayədarlara üstünlük verilməsi məqsədəuyğundur. Daha doğrusu, burada xarici sərmayədarlarla müqayisədə üstünlük deyil, bütövlükdə ölkə daxili investorlarla növbəti AİZ-ə sərmayə qoyan yerli investorlara üstünlük əsas götürülməlidir. Bu üstünlüklər kreditlə ilk növbədə təmin etmək və güzəştli kreditlər ayırmaq, eləcə də valyuta fondundan istifadəyə üstünlük vermək və s. şəkildə ola bilər.

Unutmaq olmaz ki, xarici investorlar uzun müddət burada şirkətlərin şərikləri olsalar da, hətta müəyyən şəxsi mülkiyyət, səhmlər əldə etsələr də, ölkənin milli və iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsində dövlətin öz vətəndaşları, öz sahibkarları qədər maraqlı ola bilməzlər.

Fikrimizcə, ölkəmizdə iqtisadi təhlükəsizliyə dair elə proqram işlənib hazırlanmalıdır ki, o, milli sərvətlərin hərraca qoyulub həddən artıq tələsik gəlir gətirməsinə deyil, ölkənin müstəqilliyinə və əhəlinin, xüsusilə də gələcək nəsillərin fərvanlığına xidmət etsin.

Fəsil 2. Xarici ticarətdə valyuta məzənnəsinin dəyişməsinin qiymət dinamikasına təsirinin təhlili

2.1. Valyuta məzənnəsi və onun qiymətlərə təsirini müəyyən edən amillərin təhlili

Beynəlxalq ticarətin yaranması xarici valyutanın alınması və satılması zəruriyyətini doğurur. Adətən, bütün sövdələşmələr valyuta birjasının vasitəsi ilə həyata keçirilir. Valyuta bazarı yaranan kimi, pulun o saat müxtəlif dəyişmə qiymətləri — valyuta məzənnələri də yaranır.

Valyuta məzənnəsi dedikdə, bir ölkənin pul vahidindən başqa ölkələrin valyutası ilə ifadəsinin dəyəri, qiyməti başa düşülür.

Dünya bazarlarında satılmış və ya alınmış əmtəənin dəyəri valyuta məzənnəsi üzrə əmtəəni almış və ya satmış dövlətin milli valyutasına gətirilir, ya da başqa ölkələrin sərbəst dönərli (dəyişilən) valyutası vasitəsi ilə hesablanır. Əksər hallarda bu məqsədlər üçün ABŞ dolları, İngiltərənin funt sterlinqi, avro və s. kimi valyutalardan istifadə edilir.

Valyuta birjalarında valyuta məzənnələri konkret valyuta növünə olan tələb və təkliflərin uçotu aparılmaqla müəyyənləşdirilir, tez-tez dəyişilmələrə mə’ruz qalır və daxili bazarda valyutaların alınma qabiliyyətindən asılıdır. O, həmçinin ölkədəki və dünya bazarlarındakı inflyasiya səviyyəsindən, ölkələrarası kapital axını həcmindən və s. kimi amillərdən asılıdır.

Valyuta məzənnəsi xarici bazarlarda milli məhsulların rəqabət aparma qabiliyyətinə güclü tə’sir göstərir. Aşağı valyuta məzənnələrində ixrac və xarici ölkələrdən kapital axını üçün, həmçinin investisiyalar üçün gəlirin daha faydalı istifadəsinə əlverişli şərait yaradılır. Yüksək valyuta məzənnələrində əksinə, ixracın faydalılığı azalır və idxalın səmərəliliyi artır.

Valyuta sövdələşmələrinin aşağıdakı növlərini fərqləndirmək qəbul edilir:

1. “SPOT” (kassa əməliyyatı) — valyutanın alqı-satqısı alıcıya tə’cili çatdırılmaqla yerinə yetirilir.

2. “Forvard” — sövdələşmənin bağlandığı gün qüvvədə olan valyuta məzənnəsi ilə valyutanın alqı-satqısı müəyyən müddət üçün alıcıya çatdırılmaqla

yerinə yetirilir. Borc üçün müəyyən edilmiş müddət qurtardıqdan sonra məzənnə üzrə yaranmış fərq ödənilə bilər.

3. Kombinasional sövdələşmə (xərci çıxılmış gəlir) — bu əməliyyatda valyutanın alınması təcili, satılması isə müəyyən müddətdən sonra aparılır.

Sövdələşmələrin bağlanması zamanı iştirakçıların marağından asılı olaraq hesabat həm bu ölkənin, həm də digər ölkənin valyutasının bazar məzənnəsinə müvafiq olaraq müəyyən edilir. Belə olan hallarda çarpaz məzənnə yaranır. Məsələn, firma Finlandiyadan İtaliyaya məhsul göndərir və oradan da məhsul satın alır. Burada Finn markası ilə İtaliya lirasının məzənnəsi birbaşa həmin valyutaların özlərinə görə deyil, həmin valyutaların ABŞ dollarının məzənnəsinə nisbətində görə təyin edilir. Bəzən hesabat orta məzənnə ilə aparılır, yəni müəyyən dövr (ay, il) üçün dolların məzənnəsinin həmin valyutalara nisbətən dəyişməsinin orta qiyməti təyin edilir və bu orta məzənnə sövdələşmələrin haqq-hesabını çəkməyə istifadə edilir. Orta məzənnələr bəzən müxtəlif sövdələşmələrə görə də müəyyənləşdirilir. Valyuta məzənnəsi müxtəlif ölkələrin firmaları tərəfindən həyata keçirilən kommersiya sövdələşmələrinin haqq-hesabında, ödənilməsində böyük əhəmiyyətə malikdir.

Beynəlxalq valyuta münasibətləri beynəlxalq tədiyyə dövriyyəsində pulun işləməyə başlaması ilə meydana gəlmişdir. Tarixi inkişaf prosesində beynəlxalq hesablaşmalar şəraiti və dünya pulunun formaları dəyişmişdir. Bununla bir vaxtda dünya pul (dövriyyəsi) tədavi sistemi əhəmiyyəti artmış, onun nisbi müstəqillik səviyyəsi yüksəlmişdir. Beynəlxalq mübadilənin, malların xidmətlərin, kapitalların və iş qüvvəsinin intensivləşməsi bir ölkədən digərinə hərəkət edən pul kütləsinin həcmində artmasına təsir etmişdir. Həmin hərəkətin qaydaya salınmasına olan tələbat ölkələrarası valyuta sisteminin və dünya valyuta sisteminin formalaşmasına gətirib çıxartmışdır.

Valyuta (hərfi mənada qiymət, dəyər deməkdir) – bu ölkənin pul vahididir. (Məs: dollar, funt, sterlinq, marka, frank) Qısa mənada valyuta xarici dövlətlərin pul nişanlarıdır. Hər bir milli bazar özünün milli valyuta sistemində malikdir.

Milli valyuta sistemi ölkənin pul sisteminin tərkib hissəsi olub, onun çərçivəsində valyuta resursları formalaşır, istifadə edilir və beynəlxalq tədiyyə dövriyyəsi həyata keçirilir. Onun tərkibinə aşağıdakı elementlər daxildir.

1. Milli valyuta vahidi;
2. Valyuta məzənnəunun rejimi;
3. Valyutanın dönərliliyinin şəraiti;
4. Valyuta bazarı və qızıl bazar sistemi;
5. Ölkənin beynəlxalq hesablaşmalar qaydası;
6. Ölkənin qızıl valyuta rezervlərinin tərkibi və idarə olunma sistemi;
7. Ölkənin valyuta münasibətlərini tənzimləyən milli idarələri statusu.

Milli valyuta sistemi beynəlxalq hüquq normaları nəzərə alınmaqla milli qanunvericiliyə əsaslanaraq formalaşır. Onun xüsusiyyətləri ölkənin iqtisadi-inkişaf şəraiti və səviyyəsi ilə, onun xarici iqtisadi əlaqələrilə müəyyən edilir.

Milli valyuta sistemi qaydasında dünya valyuta sistemi fəaliyyət göstərir.

Beynəlxalq valyuta münasibətlərinin təşkilat formaları dövlətlərarası müqavilələrlə və dünya bazarının inkişafına əsaslanaraq işləyir. Dünya valyuta sisteminin aşağıdakı tərkib elementləri vardır.

1. Əsas beynəlxalq tədiyyə vasitələri (milli valyutalar, qızıl, beynəlxalq valyuta vahidləri, Ekyu, Yevrovalyuta);
2. Valyuta məzənnələrinin qurulması və qorunması mexanizmi;
3. Beynəlxalq tədiyyələrin balanslaşdırılması qaydası;
4. Valyutanın dönərliliyi (konvertasiyası) şəraiti;
5. Beynəlxalq valyuta bazarının və qızıl bazarının rejimi;
6. Valyuta münasibətlərini tənzimləyən dövlətlərarası idarələrin statusu.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bir ölkədən digərinə pulların hərəkəti, valyutaların mübadiləsi və satışı hər şeydən əvvəl iri kommərsiya banklarının fəaliyyəti ilə həyata keçirilir. Həmin bankların müxtəlif ölkələrdə filialları (vardır), yaxud digər ölkələrin banklarında valyuta hesabları vardır. Həmin banklar vasitəsilə ticarət və digər xarici iqtisadi əməliyyatlar aparılmaqla müştərilər bir

ölkədəki bankın hesabına vəsait qoymaq imkanı əldə edir və lazım gəldikdə həmin qoyuluşu başqa valyutada digər ölkəyə keçirə bilir.

İndiki valyuta bazarının əsas iqtisadi amili ixracatçılar, idxalçılar, portfel aktivlərini saxlayanlardır. Valyuta bazarının ilkin subyektləri (ixracatçılar və idxalçılar) ilə yanaşı sonrakı subyektlər də (valyuta bazarında birbaşa valyuta ticarəti edən iştirakçılar) ortaya çıxır. Bunlar kommersiya bankları, valyuta brokerləri və dilerlərdir. Sonrakı subyektlərin müəyyən edilməsi təmənilə şərtidir, çünki hazırkı vaxtda mövcud valyuta bazarında bütün valyuta əməliyyatlarının 90%-ə yaxını ticarət əməliyyatları ilə əlaqədar deyildir. Valyuta ilə ticarətin əsas hissəsi mənfəət əldə etmək məqsədilə birja oyunlarından ibarətdir. Burada əməliyyat obyektini kimi valyutanın mübadilə məzənnə u çıxış edir. Beynəlxalq valyuta bazarının ən mühüm mərkəzləri Londonda, Tokioda, Nyu-Yorkda, Frankfurt na Maynda, Bürusseldə yerləşir.

Beynəlxalq pul tədavülü dairəsində mühüm subyekt kimi hökumət orqanları çıxış edir. Dünya iqtisadiyyatında pul kredit münasibətləri dövlətin milli mənafeələrinə toxunur. Qanunauyğun haldır ki, həmin münasibətlərin təkamülü gedişində münasibətləri tənzimləyən qayda və qanunlar işlənilib hazırlanır ki, bunlar da milli mənafeələrə uyğun gələ bilsin.

Dünya valyuta sisteminin formalaşma mərhələləri:

Dünya valyuta sisteminin formalaşması dünya sənaye inqilabının arxasınca gedərək və dünya təsərrüfat sisteminin yaranması ilə formalaşmışdır. Dünya valyuta sistemi özünün inkişafında 3 mərhələdən keçmiş, onların hər biri özünəməxsus beynəlxalq valyuta münasibətlərinin təşkili tipini yaratmışdır.

Birinci mərhələ: Dünya valyuta sisteminin inkişafında birinci mərhələ onun yarandığı XIX əsrdən II dünya müharibəsinin başlanmasınadək olan dövrü əhatə edir.

İkinci mərhələ: İkinci mərhələyə keçid XX əsrin 30-cu illərindən başlanmışdır. Bu mərhələdə dünya valyuta sistemi özünün hüquqi forması ilə Bretton Vudsk (ABŞ) konfransında almışdır.

Üçüncü mərhələ: Bu mərhələ dünya valyuta sisteminin mövcud olduğu indika vaxtdır. Bu mərhələ 70-ci illərdən formalaşmışdır. Bu mərhələ hüquqi təşkilatı cəhətdən 1976-cı ildə Kingston (Yamayka) yığıncağından sonra formalaşmışdır.

Dünya valyuta sistemi inkişafının və ikinci mərhələləri qızıl standartla əsaslanmışdır. Milli valyutaların arxasında qızıl məzmun qanuni olaraq qəti müəyyən edilmiş, bu XIX əsrdən başlayaraq I dünya müharibəsinin başlanmasınadək dəyişməmişdir. Banklar buraxdıqları bank biletlərini qızıla dəyişirdilər. Beynəlxalq tədiyyələrin tarazlaşma vasitəsi qızılın sərbəst aparılması və gətirilməsinə xidmət edirdi. Qızıl standart qızıl sikkələr formasında mövcud olur, bununla qızıl sikkələr qızıl külçələrin sərbəst kəsilməsi həyata keçirilir. Belə halda qızıl sikkələrin kəsilməsi dayandırılır və qızıl yalnız hesablaşmalar üçün istifadə edilir və qızıl valyuta qızılla birlikdə qızıl standart kimi ölkələrin beynəlxalq valyuta hesablaşmalarında istifadə edilir.

Qızıl valyuta standartı I və II dünya müharibələri arasında dünya valyuta sistemi üçün xarakterik olmuşdur. II dünya müharibəsinin başlanması ərəfəsində yalnız ABŞ xarici dövlətlərin rəsmi orqanları üçün dolların qızıl külçələrə dönməsini, qoruyub saxlamışdır. II dünya müharibəsindən sonra 70-ci illərin başlanmasınadək beynəlxalq valyuta münasibətlərində qızıl valyuta standartının yalnız ayrı-ayrı cəhətləri qorunub saxlanmışdır. ABŞ hökumətinin qızıl külçələrinin dollara rəsmi satışını dayandırılması ilə qızıl daxili pul tədaviyünün arxasınca aradan qaldırılır və beynəlxalq valyuta hesablaşmalarından çıxarılır.

Valyuta məzənnələri, valyutanın dönərliliyi, valyuta məzənnəsi

İstənilən valyuta sisteminin mühüm elementlərindən biri valyuta məzənnəsidir. Valyuta məzənnəsi bir ölkənin valyutasının qiymətini digər ölkənin valyutasında ifadə olunmasına deyilir. Valyuta məzənnəsinin qurulmasının 3 rejimi mövcuddur.

1. Qızıl paritetə əsaslanan (qızıl standartda) valyuta məzənnəsi;
2. Qəti müəyyən edilən (fiksirovannıy) valyuta məzənnəsi;

3. Üzən valyuta məzənnə u sistemi (azad floating). Bu tələb və təklifdən asılı olaraq tərəddüd edən məzənnədir

Qızıl standart möhkəm valyuta məzənnəsinin nəticəsidir. O, pul vahidinin qızıl məzmununa əsaslanır.

Buna qızıl paritet (latınca paritas bərabərlik) deyilir. Belə ki, əgər ingilis funt sterlinqin qızıl məzmulu bir unsiya qızılın 1/4-ni (bir Troyskiya unsiya 31,1 qram qızıla bərabərdir, ABŞ dolları isə bir unsiya qızılın 16:20-ni təşkil edir. Belə halda onların valyuta məzənnələri 1:5 nisbətində yəni bir funt sterlinq beş dollara bərabərdir. (1 f.s.=5 doll).

Qızıl standart dünya bazarının avtomatik tənzimləyicisi kimi çıxış edir. Kağız pulların uyğun miqdarda qızıla dəyişdirilməsi Dövlət banklarının öhdəsində olması pul tədavülünün miqyasının nəzarətsiz artırılmasına, inflyasiyanın stimullaşdırılmasına imkan vermirdi. Lakin I-dünya müharibəsi və dünyadakı iqtisadi və siyasi səbəblər həmi rejimi saxlamağa imkan vermədi. I dünya müharibəsindən sonra bir çox dövlətlər qızıl standartı keçməyə cəhd etsələr də baş tuta bilmir (məs. 1925-ci ildə valyutayı qızıla mübadilə etməyə başladı və qeyri tədiyyə qabiliyyətli olduğundan 1931-ci ildə onu ləğv etdi). Beləliklə 30-cu illərin iqtisadi böhranından sonra demək olar ki, bütün inkişaf etmiş ölkələr qızıl standartlardan uzaqlaşdılar.

30-cu illərdə Beynəlxalq valyuta sistemi bir sıra bloklara (sterlinq bloku; dollar bloku; frank bloku və s.b.) parçalandı. II dünya müharibəsi dövründə beynəlxalq hesablaşmalar əsasən klirinq xarakteri (pulla nəğdsiz hesablaşma) daşıyırdı. İkitərəfli klirinqdə iki tərəf mallara və xidmətlərə görə xərclərin qarşılıqlı ödənilməsi barədə razılaşırlar. Bu dövrdə əksər dövlətlər valyuta məhdudiyyətinə başladılar.

İkinci dünya müharibəsindən sonra valyuta sferasının tənzimlənməsi üzrə qarşılıqlı səmərə verə bilən qərarların tapılması istiqamətində müharibədən əvvəlki səhvlərin düzəldilməsinə cəhd edilmişdir.

1944-cü ildə Bretton-Vuds şəhərində keçirilən konfransda valyuta –kredit sisteminin əsasında duran Bretton Vudsk adlanan beynəlxalq müqavilə bağlanmışdır.

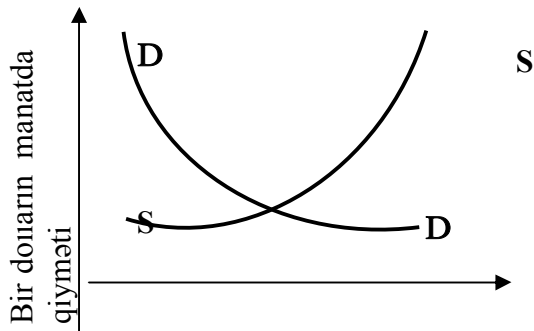
Bu sistem (rejim) qızıl standartdan kəskin fərqlənir. Onun əsasında qızıl standart dayandığından valyuta rezervi kimi qızıl və dollar çıxış edir. Müqavilənin imzalayan ölkələr öz valyutalarının məzənnələri dollarda yaxud qızıl müəyyən edir. Dollar qızılla bağlı olur. (1 unsiya qızıla görə 35 dollar) və əsas rezerv və hesab valyutası adını alır. Həmin konfransda (Bretton Vuds) konfransda Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf bankı (YNB) ilə birlikdə yaradılan Beynəlxalq valyuta fondunun (BVF) üzv-ölkələri əsasən dollarla xarici valyutanın alqı-satqısından valyuta müdaxiləsindən kənarlaşmasını tənzimləyərək qəti müəyyən edilən paritet səviyyəsində öz valyutalarının məzənnələrini saxlamağı öhdələrinə götürmüşlər. ABŞ digər ölkələrin Mərkəzi bankları üçün qəti müəyyən edilən məzmun üzrə kağız dolları qızılla dəyişməyi öz öhdəsinə götürmüşdür.

Bretton–Vuds sistemi qızıla valyutaların sərbəst mübadiləsindən kənarlaşmaları və kompensasiya etməyə yönəldilir. Həmin sistem beynəlxalq hesablaşmaların kortəbii–bazar xarakterinə ilkin tənzimləyici təsirin səviyyəsini gücləndirmişdir. Lakin buradakı (qəti müəyyən edilən paritetlə) kollektiv müdafiəsi sistemi yalnız dolların dünya valyuta rezervi ola biləcəyi dövrün müddətindən, yə'ni onun qızıl kimi sabit təminatlı ola biləcəyi dövrdən asılı olmuşdur. Dolların qeyri-sabitliyində valyuta məzənnələrinin sabitliyinin kollektiv müdafiəsi milli iqtisadiyyatların ondan asılı olmayan amillərdən asılılığını gücləndirir. Dolların qızıla mübadiləsinin rəsmi dayandırılmasından (1971-ci il) sonra qəti müəyyən edilən valyuta məzənnələri öz yerini üzən məzənnələrə verdi Beynəlxalq valyuta sistemində həmin dəyişiklik 1976-cı ildə Kinqston şəhərində təsdiq edilən müqavilədə özünün hüquqi ifadəsini tapmış və BVF-nin nizamnaməsində düzəliş edilmişdir.

Üzən məzənnələr şəratində Valyuta məzənnəsi hər hansı digər qiymətlər kimi tələb və təklifin bazar gücü ilə müəyyən edilir.

Tələb və təklifin təsiri altında valyuta məzənnələri əhəmiyyətli dərəcədə tərəddüd edir. Belə tərəddüd həm güclü və həm də zəif valyutalar üçün xarakterikdir. Valyuta məzənnələrinin qurulmasını şəkil 1-də göstərilən mə'lum qrafiklə ifadə etmək olar ki, orada tələb və təklifin qarşılıqlı fəaliyyəti əks olunur.

Valyutanın üzən məzənnələri
(azad Floating)

Şəkil 2.1. Xarici valyutaya tələb və təklif

Xarici valyutaya tələbin ölçüsü mallar və xidmətlər idxalına ölkənin tələbatını, turistlərin xərclərini, müxtəlif növlü tədiyyələri müəyyən edir ki, bunları ölkə istehsal etməlidir. Valyuta təklifinin ölçüsü ölkənin ixrac həcmi ilə, borclarla müəyyən edilir ki, bunları ölkə əldə edir.

Valyuta məzənnəsinin dinamikasına bir-başə tə'sir edən amillər arasında aşağıdakıları aid etmək olar:

- a) Milli gəlir və istehsal xərclərinin səviyyəsi;
- b) Ölkədə pulun real alıcılıq qabiliyyəti və inflyasiyanın səviyyəsi;
- v) Valyutaya tələb və təklifə tə'sir edən tədiyyə balansının vəziyyəti;
- q) Ölkədə faiz dərəcəsinin səviyyəsi
- d) dünya bazarında valyutaya olan e'tibar və s.b.

Valyutanın dönərliliyi, onun əhəmiyyəti

Milli valyutanın dönərlilik rejimi milli iqtisadiyyatın dünya təsərrüfatına qovuşması şəratini müəyyən edən mühüm amillərdən biridir. Dönərlilik rejimi baxımından bütünlükdə dönərlilik üç yerə ayrılır:

- a) Sərbəst dönərli valyuta (s.d.v.)
- b) hissə-hissə dönərli valyuta (h.h.v.)

Sərbəst dönərli valyuta-qaydaya görə tam xarici və daxili dönərliliyə malikdir. Onun mübadilə syerası pul fəsaiti sahibindən başlamış xarici iqtisadi əməliyyatların bütün növlərinə aid olur.

O, maneəsiz olaraq istənilən digər xarici valyutalara, o cümlədən hissə-hissə dönərli və dönərsiz valyutalara mübadilə olunur. Hazırda sərbəst dönərli valyutaya ABŞ və Kanada dolları, funt sterlinq, alman markası, yapon ieni, İsveçrə frankı aiddir. Sərbəst dönərli valyuta beynəlxalq hesablaşmalarda vasitəçi olub dünya pulu funksiyasını yerinə yetirir.

Hissə-hissə dönərli valyuta- adından göründüyü kimi bu valyuta natamam dönərli valyuta hesab olunur. Məs: bir çox ölkələr o cümlədən Fransa və İtaliya özlərinin valyutaları ilə xarici iqtisadi əməliyyatlar üzrə məhdudiyyətlərə malikdirlər, çünki onların valyutaları hissə-hissə dönərlidirlər. Belə ki, hissə-hissə dönərli valyuta onun şəratində dönərlilik yalnız onun sahibinin müəyyən kateqoriyasına aid edilir və xarici iqtisadi sövdələşmələrin ayrıca növünə aid edilir. Həmin valyuta beynəlxalq tədiyyə dövriyyəsinin bütün növlərinə deyil, yalnız bəzi xarici valyutalara mübadilə olunur.

Dönərsiz valyutalara-elə ölkələrin valyutaları aid edilir ki, onların tətbiqi idxal və ixrac üzrə ciddi qadağan edilir, yaxud məhdudlaşdırılır. Yəni həmin valyutanın mübadiləsi, satışı, mübadiləsi milli və xarici valyutanı alqısı və satqısı mümkün olmur. Dönərsiz valyutaya əksər inkişaf etməkdə olan ölkələrin, keçmiş sovet bloku ölkələrinin və bizim ölkənin valyutası aiddir.

Zəif inkişaf edən, yaxud böhran şəraitində olan milli iqtisadiyyat üçün (məs: Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün) dönərliliyin mövcudluğu ilk növbədə daxili pul tədaviyənin düzün qurulması mal qıtlığının və inflyasiyanın məhdudlaşdırılması, xarici valyutaya tələbin azaldılması, xarici borcların məhdudlaşdırılması milli sənayenin və istehsalın canlandırılması lazım gəlir.

Belə halda nəzərə alınmalıdır ki, Azərbaycan iqtisadiyyatı özünün hərəkətini təsərrüfatın bazar tipinə doğru yönəldilməsini dünya iqtisadiyyatını nəzərə almalıyıq. Bunlar üçün azəri manatının dönərliliyi labüddür. Fikrimizcə həmin proses iki istiqamətdə gedə bilər.

1. Bilavasitə valyuta münasibətləri sferasının islahatlaşdırılması, ölkədə və xarici iqtisadi fəaliyyətdə valyutanın tənzimlənməsi prinsiplərinin dəyişdirilməsi.

2. Ümumi iqtisadi şəraitin bütün kompleksi ilə əlaqədar ilk növbədə iqtisadiyyatın müasir strukturunun yaradılması milli sənayenin və milli istehsalın tələb olunan səviyyəsinə nail olmaqla milli istehsal mallarının dünya bazarında rəqabət qabiliyyətli olmasıdır.

Beynəlxalq valyuta-kredit idarələri, məqsədi və siyasəti:

Müasir dövrün beynəlxalq valyuta münasibətləri üçün qeyri-sabitlik, ədalətsizlik səviyyəsinin yüksəlməsinin qovuşması və eyni zamanda həmin sahədə dövlətin iqtisadi siyasətinin koordinasiyasının dərinləşməsi xarakterikdir.

Valyuta maliyyə sferasında fəaliyyətin koordinasiyası həm hökumət səviyyəsində, həm də dövlətlərarası valyuta maliyyə təşkilatları çərçivəsində həyata keçirilir. Valyuta tənzimlənməsi sferasında qərbin «Yeddiilər» adlanan aparıcı ölkələrinin Beynəlxalq valyuta fondunun (BVF), Beynəlxalq yenidənqurma və inkişaf bankının (BYIB), iqtisadi əməkdaşlıq və inkişaf təşkilatı (İƏİT), Beynəlxalq inkişaf assosiasiyasının (BIA) və s illik iqtisadi müşavirələri daha əhəmiyyətli rol oynayır.

Vaşinqtonda, Kolumbiya federal dairəsində yerləşən Beynəlxalq valyuta fondu Mərkəzi Bankların bankı hesab edilir.

1945-ci ildə yaradılaraq, o müharibədən sonrakı Beynəlxalq maliyyənin Bretton-Vuds sistemi adını almış sistemin elementi olmuşdur. (Bretton-Vuds həmin sistemin yaradıldığı və beynəlxalq danışıqların keçirildiyi Nyu-Qempşir ştatında kurort şəhəridir) Bretton–Vuds sistemi valyuta məzənnəsinin sabitləşdirilməsinə, eyni zamanda maneəsiz, hüquq bərabərliyi pozulmayan ticarətə yönəldilir və qəti müəyyən edilən valyuta məzənnəsi ilə tənzimlənən sistemi özündə əks etdirir.

BVF öz üzvlərinin qısa müddətli kreditlə tə'min edir. Müəyyən həcmdə kreditin alan həmin ölkələr fondun üzvləri kimi müəyyən hüquqları vardır.

Həmin səviyyədən yuxarı kreditləşmə yalnız ölkələrin bir sıra şərtləri yerinə yetirdikləri halda həyata keçirilə bilər. Bu göstərir ki, ölkə özünün tədiyyə balansının vəziyyətini yaxşılaşdırmağa çağıran fiskal pul siyasətinin korrektirovka edilməsi barədə BVF ilə müqaviləyə nail olmalıdır.

Bir çox ölkələr BVF üzvləridir, lakin həlledici səsə sənaye cəhətdən inkişaf etmiş iri ölkələr malikdirlər. Beynəlxalq iqtisadi integrasiyanın indiki mərhələsində BVF Mərkəzi dünya bankı rolunu oynamır. Ona pul buraxmaq səlahiyyəti verilməmiş və əsasən kreditə ehtiyacı olan inkişaf etməkdə olan ölkələrlə iş aparır.

Dünya bankının rəsmi adı Beynəlxalq yenidənqurma və inkişaf bankı (BYIB) adlanır. Çox hallarda dünya bankını Beynəlxalq Maliyyə kooperasiyası və Beynəlxalq inkişaf assosiasiyası adlandırırlar.

BVF kimi Dünya bankı da Vaşinqtonda yerləşir və Bretton-Vuds sisteminin hissəsi sayılır. Bank özünün fəaliyyətini cənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin kreditörü kimi fəaliyyətə başlamış, öz üzvlərinin kapitalının köməyi ilə müharibədən sonrakı xalq təsərrüfatını bərpa etməyi maliyyələşdirmişdir. Hazırda o, inkişafı maliyyələşdirən mühüm mənbə sayılır, inkişaf siyasəti sahəsində ekspertizanı və məsləhətləşməni həyata keçirir.

Son 10 ildə Dünya bankı öz qarşısına dünyada mövcud olan xəstəlik, kasıblıq, savadsızlıq, aclıq hallarına diqqəti cəlb etmək və bu kimi daha iri problemlərin həllinin dövlət layihələrini maliyyələşdirmək vəzifəsi qoymuşdur. Nə qədər ki, Dünya bankı daha əhəmiyyətli resurslara malikdir. O, əsas borclu ölkələrə iri kreditlər təqdim etməklə borc böhranının aradan götürülməsində iştirak edir. Həmin kreditlər, ticarətin liberallaşdırılması (məsələn, tariflərin ixtisarı hesabına) və yaxud dövlət kompaniyalarının satılması (özəlləşdirmə) kimi proqramların həyata keçirilməsinə hazır olan ölkələr üçün əlverişlidir.

Parisdə yerləşir, İƏİT 24 sənaye cəhətdən inkişaf ölkənin özündə birləşdirən təşkilatdır.

Onların tərkibinə Avropa ölkələri, Yeni Zelandiya, Avstraliya və Yaponiya eyni zamanda Kanada və ABŞ daxildir. İƏİT əsasən sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələr arasında iqtisadi siyasət sahəsində məsləhələşmələrə və fikir mübadiləsinə xidmət edir.

Dünya valyuta sisteminin qeyri- sabitliyi regional səviyyədə valyuta tənzimlənməsinə cəhd edilir. Belə ki, 1979-cu ildə Avropa iqtisadi birliyinə daxil olan ölkələr valyuta məzənnəsinin tənzimlənməsi məqsədilə Avropa valyuta

sisteminə və Avropa valyuta vahidini (EKYU) yaratdılar. Bu sistem «ümumi bazar» çərçivəsində firmalar arasında tədiyyə əməliyyatlarının müəyyən statusunu aldı.

Avropa valyuta sisteminə (AVS) daxil olan ölkələr öz aralarında daha möhkəm valyuta məzənnəsi nisbətində əlaqələndilər. Milli valyuta müsbət mənfi 2,25% həddində EKYU ətrafında tərəddüd etmək hüququ qazanır. Valyuta pariteti son beş ildə dəyişməz qaldı. Dəşiklik İtaliya üçün çətin olan istiqamətdə dəyişdi.

İlk vaxtlar İtaliya üçün 6% digər ölkələr üçün isə ümumi qəbul edilən 2,5% oldu. 1990-cu ildən Avropa valyuta sistemi mexanizminə müsbət –mənfi 6% tərəddüdü ilə funt-sterlinq daxil edildi.

Valyuta integrasiyasının Avropa zonası-valyuta sferasında dövlətlərin iqtisadi siyasətinin koordinasiyasının möhkəmlənməsinə misaldır. Perspektivdə Avropa birliyinin valyuta ittifaqı daha möhkəm beynəlxalq valyuta vahidi yaratmaqla bütöv təsərrüfat kompleksini formalaşdıracaqdır. Bu baxımdan son illərdə qəbul edilən yeni valyuta vahidi-Evrovalyuta diqqəti cəlb edir. «Heç kimin olmayan» həmin dünya pulu dünya birliyinə daxil olan milli təsərrüfatların daha sıx qovuşmasının güclənməsinə sübutdur.

Beynəlxalq hesablaşmalar Bankı beynəlxalq valyuta-maliyyə sferasında mühüm yer tutur, ərazicə Bazeldə (İsveçrədə) yerləşir.

Beynəlxalq maliyyə təşkilatı olmaqla onun nizamnaməsində bank fəaliyyətinin beynəlxalq tənzimlənməsində aparıcı rol oynaması kimi funksiyanı yerinə yetirməsi qeyd edilmişdir. Bu baxımdan praktiki olaraq bütün Avropa dövlətlərinin mərkəzi banklarını, Kanadanın, Avstraliyanın, Yaponiyanın və ABŞ-in kommersiya bankları qrupunu birləşdirir.

70-dən çox mərkəzi bank özünün rezerv valyuta vəsaitini BHB-də saxlayırlar. Onun komitələrinin və strukturlarının bank fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi və nəzarəti qaydalarını işləyib hazırlamış və 1992-ci ildən e'tibarən iqtisadi əməkdaşlıq və inkişaf təşkilatının üzv ölkələrinin bütün kommersiya bankları üçün əsas hesab edilməyə başlamışdır. Bu dövlət bank tənzimlənməsinin milli qaydalarının unifikasiya rolunda ilk cəhd kimi qiymətləndirilir.

Ölkədə milli təsərrüfatların inkişafına, milli valyuta məzənnəsinə, valyuta siyasətinə tədiyyə balansı, onun ayrı-ayrı bölmələri əhəmiyyətli tə'sir edir. Tədiyyə balansı nədir? Nə üçün tədiyyə balansı problemi, onun aktiv yaxud passiv saldosu ölkənin ictimai mənafeyinə tə'sir edə bilər, siyasi qərarların qəbulunu tələb edir?

Tədiyyə balansında dövlət, xarici iqtisadi əlaqələrlə vasitələnən bütün əməliyyatlarda özünün ümumiləşmiş ifadəsini tapır. Onda ölkənin xarici iqtisadi fəaliyyətinin nəticəsi əks olunur. Onun əsasında həmin fəaliyyət təhlil edilir, ölkənin valyuta-maliyyə vəziyyətinə qiymət verilir, xarici-iqtisadi əlaqələr baxımından ölkənin «hansı vəsaitlər» hesabına yaşaması müəyyən edilir.

Bilməliyik ki, tədiyyə balansı tədiyyələrin faktiki vəziyyətini ifadə edir. Onunla birlikdə hesabat balansı tərtib edilir. Hesabat balansında yalnız faktiki tədiyyələr deyil, eyni zamanda tədiyyələrin daxil olması müddətindən asılı olmayaraq ölkədə ödənilməyən öhdəliklər və tələblər də ifadə olunur.

Bütün xarici iqtisadi əməliyyatlar üzrə tədiyyələrin uçotu müəyyən müddət ərzində (ay, rüb, il) aparılır. Tədiyyə balansında həmin uçot ikiqat mühasibat prinsipi üzrə aparılır. Ölkəyə daxil olan pul vəsaitləri, (məsələn xaricə ixrac edilən mallar görə) balansın kredit maddəsinə («üstəgəl» işarəsi ilə) əlavə edilir. Ölkədən gedən pul vəsaiti isə (Məsələn, xaricdən idxal olunan malların istifadəsinə görə) balansın debit maddəsinə («minus» işarəsi ilə) əlavə edilir.

Debit və kredit mədələrinin məbləğcə yekunları arasındakı fərq tədiyyə balansının saldosudur. Həmin fərq o vaxt müsbət ola bilər ki, daxilolmalar (gəlirlər) ödəmələrdən –tədiyyələrdən (xərclərdən) çox olsun; həmin fərqi mənfi olması isə əks variantın ödəmələrin (xərclərin) daxilolmalardan (gəlirlərdən) çox olduğunu göstərir. Sonuncu hal ölkənin tədiyyə balansının kəsirini göstərir.

Malların ixracını və idxalını əks etdirən tədiyyə balansının hissəsi Ölkənin ticarət balansı adlanır. Ticarət balansı - tədiyyə balansının daha tez-tez biruzə olunan hissəsidir. Çünki, dövlət sərhədlərinə bu və ya digər tərəfə kəsib keçən mal patokları (partiyaları) haqqında informasiyanı tez əldə etmək olur.

Ticarət balansının aktiv (müsbət) və passiv (mənfi) saldosu ölkənin iqtisadiyyatının vəziyyəti haqqında son nəticəyə (fikir söyləməyə) gəlməyə əsas

verir. Əgər bir ölkənin mallarına digər ölkənin tələbinin aşağı düşməsi ilə əlaqədar ixrac ixtisar olunursa bu pis hal sayılır. Yox əgər ticarət balansının mənfi saldosu tutaq ki, investisiya malları idxalının artması hesabına baş verirsə (belə idxal gələcəkdə milli istehsalın artırılmasına kömək edərsə) onda mənfi saldo iqtisadiyyatın vəziyyətinə neqativ qiymət vermək üçün əsas götürülə bilməz.

Tədiyyə balansının birinci bölməsində mallar ticarətindən başqa xidmətlərlə ticarət əks olunur. Yə'ni, necə deyərlər görünən malların maddələri ilə bərabər «görünməyən» maddələrdə əks olunur. «Görünməyən» maddələr dedikdə xidmətlər ticarəti başa düşülür və dünya mal dövriyyəsində daha mühüm əhəmiyyət daşıyır. «Xidmət» maddəsi üzrə baş verən gəlirlər və xərclər aşağıdakı fəaliyyət növlərindən yaranır: a) turizm; b) teleradio-kommunikasiya işləri; v) hərbi bazaların saxlanması; q) xarici nümayəndiliyin saxlanması; d) xüsusi qeyri kommersiya əməliyyatları (qohuma və tanışlara köçürmələr, irsi bağışlamalar) və sair başqa. Bu bölmədə nəqliyyat, sığorta xarakterli daxilolmalar dövlətin hər hansı ölkəyə etdiyi və yaxud ondan aldığı humanitar yardımla əlaqədar qeyri ticarət tədiyyələri, xarici ölkələrdən alınan təmənnasız subsidiyalar əks olunur.

Nəticədə ticarət balansının məbləğcə yekunu vurulur. Eyni zamanda xidmətlərin, sair qeyri ticarət əməliyyatları üzrə müxtəlif tədiyyələrin mübadiləsinin yekunu vurulur, yaxud cari hesablar üzrə saldo və ya cari əməliyyatlar balansının saldosu verilir.

Tədiyyə balansının ikinci bölməsi (V və S maddələri) kapitalların hərəkəti balansıdır.

Bu balans aktivlərin alqı-satqısının uzunmüddətli və qısa müddətli borc və ssudaların təqdim olunmasını və alınmasını əks etdirir. Məsələn, əgər ixrac üzrə daxilolmalar (gəlirlər) idxal üzrə xərclər üçün kifayət etməsə onda borclar almaq lazım gəlir. Bu əməliyyat kredit maddəsində kapitalın kəlməsi kimi kapitalların hərəkəti bölməsində əks olunur. Digər ölkələrə və xarici müəssisələrə təqdim olunan vəsaitlər debitor maddəsində kapitalın gedişi kimi əks olunur.

Kapitalın gedişi çox hallarda sahibinin istəyindən asılı olaraq milli pulu xarici valyutaya dəyişmək, sonuncunu isə xarici banklarda yerləşdirmək, yaxud

xarici kompaniyaların səhmlərini almaqla əlaqədar olur. Kapital qoyulacaq ölkələrin və valyutaların seçilməsi valyuta məzənnələrinin və real faiz normasının proqnozlaşdırılan tərəddüdündən asılı olur. Bu və ya digər şərtlər daxilində Milli (xüsusi) aktivləri elə xarici valyutalarda saxlamaq lazım gəlir ki, proqnozlara görə onların mübadilə məzənnəsinin artması ehtimalı olmuş olsun. Azərbaycanda 1994-95-ci ildə kapitallarla bütün əməliyyatların məbləğcə yekunu (+2,8-3,0 mlrd. ABŞ doll.) həmin kapitalların axıb gəlməsini göstərir. Kapitalların gəlişi əsasən neft kontraktları ilə əlaqədar kredit formasında xarici investisiyalarla əlaqədar olmuşdur.

Dövlətin xaricdəki xarici aktivlərinin və xarici hökumətlərin ölkədəki aktivlərinin dəyişməsi bu bölmədə əks olunur. Onlar qaydaya görə kommersiya fəaliyyəti ilə əlaqədar olmur, tədiyyə balansının formalaşan saldosunun tarazlaşdırıcı vasitəsi olur.

Tədiyyə balansını tarazlaşdırmaq, xüsusən onun kəsirini örtmək məqsədilə ölkə qızıl satışından, yeni kreditlər cəlb edilməsindən vaxtı keçmiş ödənişlərin müddətinin uzadılmasından (əgər kreditor razı olarsa) istifadə edə bilər. Bütün bunlar özünün xarici-iqtisadi tədiyyələrini tarazlaşdırmaq məqsədilə Azərbaycan üçün xarakterik olan əməliyyatlardır. Valyuta maliyyə sferasında Azərbaycanın qarşılaşdığı indiki mürəkkəb vəziyyətə, a) milli istehsalın böhranı ilə yanaşı xarici iqtisadi fəaliyyətə tez və düşünülmədən keçilməsi; b) dövlətin valyuta və xarici ticarət monopoliyasından sərbəst valyuta və xarici ticarət əlaqələrinə keçməsi də səbəb olmuşdur. Lakin həmin sahədə iqtisadi metodlar o vaxt müsbət nəticə verə bilər ki, xarici ticarəti tənzimləyən çevik tarif sistemi, işləyən valyuta nəzarəti sistemi, milli manatın daxili dönərliliyi təmin olunsun.

2.2. Xarici ticarətdə qiymətlərin gömrük-tarif tənzimlənməsinin mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi

Xarici ticarətdə gömrük-tarif tənzimləmələrinə üstünlük verilməsi ölkədə aparılan iqtisadi islahatların başlıca xüsusiyyətlərindən hesab edilir. Bazar iqtisadiyyatına keçidin hazırkı mərhələsində səmərəli fəaliyyət göstərə bilən

gömrük-tarif tənzimləmə mexanizminin qurulması fəal və kiçik gömrük siyasətinin həyata keçirilməsinin, eləcə də ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin və iqtisadi maraqlarının qorunmasının mühüm şərti kimi çıxış edir.

Gömrük siyasətinin həyata keçirilməsinin əsas vasitələrindən biri də gömrük ödənişləridir. Gömrük məəcəlləsinin 17-ci maddəsinin 19-cu bəndinə əsasən “Gömrük ödənişləri müəyyən olunmuş qaydada Azərbaycan Respublikası gömrük orqanları tərəfindən alınan gömrük rüsumları, vergilər, gömrük yığımları, hüquqi və fiziki şəxslərə gömrük fəaliyyəti üçün lisenziyaların verilməsinə görə alınan yığımlar, haqlar və digər ödənişlərdir”.

Mövcud qanunvericilik aktları ilə aşağıdakı gömrük ödənişləri alınır:

- 1) Gömrük rüsumu;
- 2) Əlavə dəyər vergisi;
- 3) Aksizlər;
- 4) Azərbaycan Respublikasının gömrük işini aparan icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən icazələrin verilməsi və icazələrin bərpa edilməsinə görə yığımlar;
- 5) Gömrük rəsmiləşdirilməsi üzrə mütəxəssislərə ixtisas attestatlarının verilməsi və attestatların fəaliyyətini bərpa edilməsinə görə yığımlar;
- 6) Gömrük rəsmiləşdirilməsinə görə gömrük yığımları;
- 7) Malların saxlancına görə gömrük yığımları;
- 8) Malların gömrük müşayiətinə görə gömrük yığımları;
- 9) Məlumatlandırma və məsləhətverməyə görə haqq;
- 10) İlk qərarların qəbuluna görə haqq;
- 11) Digər gömrük ödənişləri.

Bəzi iqtisadçıların fikrincə, gömrük tarifi dedikdə, xarici ticarətin dövlət tənzimlənməsinin qiymətmələgəlmə mexanizmi ilə fəaliyyət göstərən əsas vasitə başa düşülür. Lakin qiymətlərdən fərqli olaraq, gömrük tarifi həm proteksionist, həm də fiksəl funksiyaları yerinə yetirir. Proteksionist funksiya milli istehsalçıların mənafeyinin müdafiəsi ilə bağlı olduğu halda, fiskal funksiya gömrük rüsumlarının tutulması hesabına dövlət büdcəsinin mədaxil hissəsinə vəsait yığılmasını təmin edir. Onu da qeyd edək ki, idxal mallarından gömrük rüsumu tutulması, onların

daxili bazarda satışı zamanı dəyərin artmasına və bununla da milli sənaye və kənd təsərrüfatında istehsal edilən oxşar malların rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsinə səbəb olur. Beləliklə, gömrük tarifi daxili qiymətlərə təsir etməklə, müəyyən dərəcədə milli istehsalın və ixracın inkişafına təsir edir.

İdxal olunan malların daxili bazarda bahalaşması nəticəsində bu cür malların qiymətlərinin ümumi səviyyəsi qalxır. Bunun əvəzində milli istehsalçılar əlavə gəlir əldə edirlər ki, bu da öz növbəsində ölkə iqtisadiyyatına investisiya və yaxud ixrac qiymətlərinin aşağı düşməsi ilə yaranan itkilərə kompensasiya, eləcə də xarici bazarda ölkənin mallarının rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi məqsədi ilə istifadə edilə bilər.

Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhəddindən keçirilən mallar üçün “Gömrük tarifi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa uyğun olaraq gömrük rüsumu ödənilməlidir. Bu qanuna görə gömrük tarifinin əsas məqsədləri aşağıdakılardır:

- 1) Azərbaycan Respublikası üzrə idxalın əmtəə strukturunu səmərəliləşdirmək;
- 2) Azərbaycan Respublikası ərazisində malların gətirilməsi və çıxarılmasının, valyuta gəlirlərinin və xərclərinin əlverişli nisbətini təmin etmək;
- 3) valyuta sərvətlərinin Azərbaycanın gömrük ərazisinə gətirilməsi və çıxarılması üzərində səmərəli nəzarət təşkil etmək;
- 4) Azərbaycan Respublikasında malların istehsal və istehlak strukturunda mütləq dəyişikliklər üçün şərait yaratmaq;
- 5) Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatını xarici rəqabətin mənfi təsirindən qorumaq;
- 6) Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatını dünya təsərrüfatı ilə səmərəli integrasiyasına şərait yaratmaq.

Gömrük məəcəlləsinin 17-ci maddəsinə görə, “gömrük rüsumu Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə malların idxalı və ixracı zamanı alınan ödənişlərdir”.

Gömrük rüsumları gömrük sərhədinə keçməsi faktı ilə qüvvəyə minən və xarici ticarət dövriyyəsi mallarına tətbiq edilən dolayı vergi növ müxtəlifliklərindən biridir. Gömrük rüsumları bütün əsas vergi xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirir.

a) gömrük rüsumlarının ödənişi də məcburi xarakter daşıyır və dövlət hakimiyyət məcburiyyəti ilə təmin edilir;

b) gömrük rüsumları göstərilən xidmətin əvəzi deyil və qarşılıqsız(əvəzində heç bir şey etmədən) tutulur;

c) gömrük ödənişlərindən daxilolmalar konkret dövlət xərclərini ödəmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycan Respublikasında aşağıdakı gömrük rüsumları tətbiq edilir:

- 1) Advalor-malların gömrük dəyərinə görə faizlə hesablanması;
- 2) Spesfik rüsum-mal vahidinə görə müəyyən olunmuş dəyərlə hesablanan;
- 1) Kombinə edilmiş – hər ikisindən birlikdə istifadə olunur

Malların ixracını və idxalını operativ tənzimləmək üçün bəzi mallara mövsümi rüsumların altı aya qədər tətbiq olunmasına qanun icazə verir.

Azərbaycan Respublikasının iqtisadi mənafeyini qorumaq üçün idxal edilən mallara müvəqqəti olaraq xüsusi növ rüsumlar tətbiq edilir. Bunlar aşağıdakılardır:

- 1) Xüsusi rüsumlar
- 2) Antidemning rüsumlar
- 3) Kompensasiya rüsumları

Xüsusi rüsumlar aşağıdakı hallarda tətbiq olunur:

a) əgər ölkənin gömrük ərazisinə gətirilən mallar, bu qəbildən olan malların yerli istehsalçılara ziyan vuran və ya ziyan vura biləcək miqdarda və şərtlərdə gətirilmişdirsə, onda idxal mallarından müdafiə tədbiri kimi;

b) digər dövlətlərin və onların ittifaqlarının (siyasi, iqtisadi, hərbi və s.) Azərbaycan dövlətinin mənafeyinə toxunan ayrı seçkilik və digər hərəkətlərinə cavab tədbiri kimi.

Demning – xarici bazarlarda əmtəələrin dəyər-dəyməzinə, yəni istehsal xərclərindən aşağı qiymətlə satılması deməkdir. Antidemning rüsumları, idxal

olunan malların qiyməti ölkənin gömrük ərazisinə gətirildiyi vaxtda ixrac olunduğu ölkədəki real dəyərindən aşağı olduqda və belə bir idxal bu qəbildən olan malların yerli istehsalçılara ziyan vurduqda və ya bu hal istisna olunmadıqda, eyni zamanda həmin mallar ölkə daxilində istehsalın təşkilinə və ya genişləndirilməsinə maneçilik törətdikdə tətbiq olunur.

Ölkənin gömrük ərazisinə gətirilən malların istehsalı və ya ixracı zamanı birbaşa və ya dolaylı yolla subsidiyalardan istifadə olunduqda və belə bir idxal bu qəbildən olan malların yerli istehsalçılara ziyan vurduqda və yaxud bu hal istisna edilmədikdə, habelə ölkədə bu malların istehsalının təşkilinə və genişləndirilməsinə maneçilik törətdildikdə kompensasiya rüsumları tətbiq edilir.

Cəlb olunma obyektlərinə görə gömrük rüsumları – idxal və ixrac kimi iki yerə ayrılır.

Idxal rüsumları ölkənin daxili bazarını xarici rəqabətdən qoruduğu halda proteksionist (daxili bazarı qorumaq üçün yerli və dünya qiymətləri arasındakı fərqdən yüksək müəyyənləşdirilən rüsumlar) funksiyasını yerinə yetirir. Daxili bazarı qorumaq üçün idxal rüsumlarının artırılmasının əsas səbəbi yerli malların rəqabət qabiliyyətinin aşağı olmasından irəli gəlir. Belə ki, yenicə müstəqillik əldə etmiş respublikamız köhnə texnologiya ilə dünya bazarı standartlarına cavab verən əmtəə istehsal edə bilmir. Eyni zamanda ölkəni xarici mallardan asılı vəziyyətə salmaq, nəinki iqtisadi təhlükəsizliyi, həm də milli təhlükəsizliyə ciddi problemlər yarada bilər. Bu isə müstəqilliyini tam möhkəmləndirməmiş bir ölkə üçün acınacaqlı nəticələrə gətirib çıxarar. Odur ki, hər bir dövlət kimi Azərbaycan Respublikası da öz təhlükəsizliyini təmin etmək üçün proteksionist siyasətdən yararlanmağa çalışır.

Rüsumlar hesablanarkən, praktiki olaraq yerli və dünya qiymətlərindən istifadə etmək olar. Rüsumlar, yerli və dünya qiymətlərinin fərqi və ya fərqə uyğun müəyyənləşdirilir. Rüsumlar, yerli və xarici mallar arasında bərabər şərait yaradaraq, stabilləşdirmə funksiyasını yerinə yetirir.

Bəzən isə rüsumlar yerli və dünya qiymətlərinin fərqindən aşağı müəyyənləşdirilir ki, bu xarici malların idxalına böyük imkanlar yaradır. Bu cür rüsumlar isə stimullaşdırıcı adlanır.

Bazar iqtisadiyyatı və xarici iqtisadi fəaliyyətin liberallaşdırılması şəraitində gömrük rüsumları Xarici iqtisadi fəaliyyəti vacib iqtisadi tənzimləyicisi hesab olunur. Gömrük rüsumlarının köməyi ilə dövlət, malların idxal-ixrac zamanı bərabər iqtisadi şəraitdə rəqabəti tənzimləyir, ümumdövlət və milli maraqlara xidmət edən konkret iqtisadi, elmi-texniki, ekoloji, valyuta-maliyyə siyasəti aparır.

Rüsum qiymət kateqoriyasına aid edilir. Bu isə ayrı-ayrı mallara rüsum müəyyənləşdirərkən, fərdi yanaşma tələb edir.

İstənilən mala (və ya əmtəələr qrupuna) rüsum qoyarkən, yerli və beynəlxalq xərcləri və qiymətləri müəyyənləşdirmək lazımdır.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti idxal və ixrac gömrük rüsumlarının dərəcələrini təyin edir. Azərbaycan Respublikasının əlverişli ticarət rejimi tətbiq etdiyi ölkənin malları üçün idxal və ixrac gömrük rüsumlarının dərəcələrinin son həddi Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən müəyyən olunur. Lakin əlverişli ticarət rejimi tətbiq olunmayan ölkələrin mallarına və mənşə ölkəsi müəyyənləşdirilməyən mallara idxal gömrük rüsumlarının dərəcələri iki dəfə artırılır.

Bir sıra hallarda gömrük tarifi birtərəfli qaydada ixrac məhsullarının istehsalına tələb olunan mallara aşağı və ya sıfır dərəcəli idxal rüsumu tətbiq etməklə, milli istehsalın və ixracın stimullaşdırılması üçün istifadə olunur.

Ölkə iqtisadiyyatının inkişaf səviyyəsi ilə gömrük rüsumlarının dərəcələri arasında müəyən asılılıq mövcuddur. Belə ki, inkişaf etmiş ölkələrdə gömrük rüsumlarının dərəcələri aşağı olur. Çünki inkişaf etmiş ölkələrin istehsal etdiyi məhsulun rəqabət qabiliyyəti yüksək olduğu üçün, daxili bazarın yüksək rüsumlar hesabına qorunmasına, ixracın əlavə tədbirlərlə stimullaşdırılmasına və büdcənin gəlir hissəsinin gömrük ödənişləri hesabına doldurulmasına ehtiyac qalmır. İnkişaf etməkdə olan ölkələr daha yüksək rüsumlardan istifadə edirlər (Cədvəl 2.1.).

Cədvəldən göründüyü kimi Pakistanla Avropa Birliyi ölkələri arasında çox böyük fərq vardır. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə idxal rüsumlarının yüksək olmasının əsas səbəbi, ölkə sənayesinin xarici rəqabətdən qorumaqdır. Azərbaycan Respublikasında öz sənayesini xarici rəqabətdən qorumaq üçün hələlik bu üsuldən istifadə edir.

Cədvəl 2.1.

Bəzi ölkələrdə sənaye mallarının idxal rüsumları (% - lə)

Malların adı	Pakistan	Brazilya	ABŞ	Avropa Birliyi
Dəsmal və digər Məmulatlar	80-100	60	25 - 90	5
Boru və digərləri	80	30	6 - 33	6 – 13
Akril plastmas	1 kq 70 ruru	40	4.2 - 37	12.5 – 21
Minik maşınları	80 - 425	65	2.5 - 10	10 – 29
Yük maşınları	80	65	8.5 - 25	5 – 28

Hazırda respublikamızın gömrük orqanları fisikal siyasəti həyata keçirməklə dövlət büdcəsi gəlirlərinin beşdə bir hissəsindən çoxunu təmin edir. Onlar daxili bazarı və bütövlükdə dövlətin iqtisadi maraqlarını qorumaq üçün gömrük-tarif tənzimlənməsi tədbirlərini və gömrük işi sahəsində valyuta nəzarətini həyata keçirirlər. Təhlil göstərir ki, son illər ərzində idxalın əmtəə strukturunu səmərələşdirmək, ixracı stimullaşdırmaq, daxili istehsala şərait yaratmaq istiqamətində xeyli işlər görülmüşdür ki, bu da ölkə iqtisadiyyatını xarici rəqabətin mənfi təsirindən qorumaq üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İdxalda maşın və elektrik aparatları, avadanlıqlar və onların ehtiyat hissələrinin xüsusi çəkisi 3 həftədən çox artmaqla, ümumi idxalın 31,1%-ni təşkil etmişdir. Fikrimizcə, idxal üçün respublikadan kənara aparılan ümumi miqdarda vəsaiti daxildə həmin malların istehsalına yönəltmək və bu işdə gömrük-tarif tənzimlənməsinin bütün imkanlarından istifadə etmək lazımdır.

Hazırda Azərbaycana idxal olunan malların təqribən 70%-i vergitutma obyektinə hesab olunur. Əvəzsiz maliyyə və texniki yardımlar, qrantlar, kreditlər və borclar hesabına idxal olunan mallar, habelə investisiya təyinatlı mallar gömrük rüsumlarına cəlb olunmur.

1997-ci ildən etibarən ixraca gömrük vergi və rüsumlarının tətbiqi dayandırılmışdır. Kənd təsərrüfatı istehsalını stimullaşdırmaq məqsədilə idxal olunan toxum, yem, gübrə, ehtiyat hissələri, kənd təsərrüfatı maşın və mexanizmlərinə gömrük vergi və rüsumları tətbiq edilmir və bəzi kənd təsərrüfatı məhsullarının idxalına isə mövsümi rüsumlar tətbiq edilir.

Son vaxtlar respublikada aparılan gömrük siyasətinin əsas istiqamətlərindən sayılan differensiallaşdırılmış tarif tənzimlənməsi sisteminə keçilmişdir. Hazırda Azərbaycanda mövcud tarif siyasəti daxili istehsalı dəstəkləməklə yanaşı, yeni texnika və texnologiya idxalını da təşviq edir. Tarif dərəcələrinin ən yüksək həddi 15%-dir ki, bu da MDB ölkələri arasında ən optimal göstərici sayılır.

Hazırda Azərbaycan Respublikasında tətbiq edilən gömrük rüsumları 2007-ci ildə qəbul edilmiş vahid sistemə əsaslanır. Qanunvericiliyə uyğun olaraq, advalor(malın idxal qiymətinə tətbiq olunan) gömrük tarifləri 0%, 0.5%, 1 %, 3%, 5%, 10 % və 15 % dərəcəsində müəyyən edilmişdir (ədəd üçün rüsumlar,metrik vahid üçün rüsumlar da tətbiq edilir) İdxal edilən məhsulların əksər hissəsinə,həmçinin 18%-lik əlavə dəyər vergisi tətbiq edilir.

Aksiz vergisi müəyyən növ məhsullara (məsələn, tütün və spirtli içkilər,nəqliyyat vasitələri) tətbiq edilir.Azərbaycan "ünvanlanan ölkə ƏDV-si" prinsipini qəbul etmişdir və (hazırda 18 % səviyyəsində olan) ƏDV (eləcə də, qiymətləndirilən idxal rüsumları və aksiz vergisi) malların bəyan edilmiş dəyərindən(əlbəttə ki, tətbiq edilən vergi rejimindən asılı olaraq) ödənilir. Malların çox məhdud kateqoriyaları və növləri ƏDV-dən azaddır və bəzi digərlərinə isə 0 % ƏDV tətbiq edilir Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin " Azərbaycan Respublikasında idxal-ixrac əməliyyatları üzrə gömrük rüsumlarının dərəcələri, gömrük rəsmiləşdirilməsinə görə alınan yığımların miqdarı haqqında "2001-ci il 21 aprel tarixli 80 nömrəli qərarına dəyişiklik edilməsi barədə" 27 noyabr 2007-ci il tarixli 189 nömrəli qərarı ilə nəzərdə tutulmuş gömrük rəsmiləşdirilməsi xərcləri bəzi kiçik istisnalarla bütün idxal/ixraca tətbiq edilir.

Bununla yanaşı, ölkədə daxili istehsala şərait yaratmaq üçün bir sıra idxal malları Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə idxal rüsumlarından və ƏDV-dən azad

edilmişdir. Lakin dünya təcrübəsinə görə vergi güzəştləri konkret sahəni və konkret dövrü əhatə etməlidir.

Bəzi növ metal və metal məhsullarını istisna edərək, ixrac əməliyyatları gömrük rüsumlarından azaddır. Azərbaycana idxal edilən mallara idxal rüsumları tətbiq edilir(0%-dən 15 %-ə qədər olan advalor rüsumlar, vahidə görə rüsum və metrik vahidə rüsum). Mənşə ölkəsindən asılı olmayaraq, bir sıra mallara, o cümlədən birgə müəssisənin nizamnamə kapitalına yaxud 100 faizlik xarici kapitalı olan müəssisənin təsis edilməsinə yatırım kimi xarici sərmayədar tərəfindən Azərbaycana idxal edilən vəsaitlərə, müvəqqəti idxal edilən mallara, tranzit mallara və yalnız fərdi istifadə üçün əcnəbi işçilərin gətirdiyi mülkiyyətə idxal rüsumu qoyulmur.

Qaçaqmalçılıq halları və ona qarşı mübarizənin daha da gücləndirilməsi sahəsində mövcud olan nöqsanlar, onun daha mütərəqqi yollarının axtarılması və qabaqlayıcı tədbirlərin görülməsi bütün dünya ölkələrinin diqqət mərkəzində duran aparıcı məsələlərdir. İdxal olunan mallara rüsum tətbiq edilməsi ondan yayınmağa cəlb edilməsi hallarını artırır. Digər tərəfdən, invoys qiymətlərinin bilərəkdən aşağı göstərilməsi halları mövcuddur. Belə halların obyektı daha çox yüksək vergitutumlu mallardır. Odur ki, respublikanın gömrük orqanları qaçaqmalçılıq hallarına qarşı mübarizəni kəskinləşdirmək, bunun üçün kifayət qədər maddi-texniki bazanı və zəruri kadr potensialını təmin etmək məqsədilə lazımi tədbirlər planı işləyib hazırlamalıdır. Azaldılmış invoys qiymətlərinin real qiymətə uyğunlaşdırılması üçün qiymət-məlumat bazasının imkanlarından istifadə olunmalıdır.

Respublikamızda sahibkarlığın inkişafına əngəl törədə bilən hər cür maneələrin aradan qaldırılması, daxili bazarın qorunması, sağlam rəqabət və bütövlükdə şəffaf biznes mühitinin yaradılmasında gömrük-tarif tənzimlənməsi tədbirlərinin imkanlarından daha səmərəli istifadə olunmalı və qaçaqmalçılığa qarşı mübarizənin daha da gücləndirilməsində qabaqlayıcı tədbirlərdən istifadə imkanları daha da artırılmalıdır.

Azərbaycanın Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzv olmasına hazırlıq prosesi ilə əlaqədar olaraq ölkədə xüsusi qrup fəaliyyət göstərir. Ölkəmizin bu nüfuzlu quruma daxil olması üçün istehsalın stimullaşdırılması və rəqabət qabiliyyətli məhsulların istehsalı məqsədəuyğun hesab edilir. Mütəxəssislərin fikrincə, əgər yerli iş adamları yüngül, yeyinti və emal sənayesində hazır məhsulların istehsalına keçsələr, yəni xammal son məhsul halına göstərilib dünya bazarına çıxarılsa, Azərbaycan ÜTT-yə hazır ölkə kimi girmiş olacaq. Odur ki, Avropa ölkələri ilə sıx ticarət əlaqələri qurarkən ilk növbədə yerli istehsalın rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsinə çalışılmalıdır.

MDB-yə üzv olan dövlətlər arasında ənənəvi ticarət əlaqələri mövcuddur və keçid dövrünü yaşayan üzv dövlətlərində həmin əlaqələrdən səmərəli istifadə olunması böyük fayda verir. Həmin əlaqələrin möhkəmləndirilməsi üçün müxtəlif siyasi iqtisadi cəhdlər edilir, çoxtərəfli və ikitərəfli sazişlər imzalanır. Son illərin təcrübəsi göstərir ki, MDB ölkələri ikitərəfli sazişlərə daha çox əhəmiyyət verirlər. 1994-cü ildə MDB ölkələri arasında Azad Ticarət Zonası yaradılması haqqında saziş imzalanırsa da, saziş yalnız Qırğızıstan və Ermənistan tərəfindən yerinə yetirilir. Azərbaycan da daxil olmaqla digər üzv ölkələr öz aralarında ikitərəfli qaydada bu cür saziş tətbiq edir.

MDB daxilində qarşılıqlı ticarətin liberallaşdırılması meyllərinə baxmayaraq buraya daxil olan ölkələrin əksəriyyətində malların idxalı və ixracının tənzimlənməsi zamanı bir sıra məhdudiyyətlər tətbiq olunur. Mütəxəssislərin fikrincə, tərəfdən keçid dövrünü yaşayan ölkələrdə büdcə gəlirlərinin idxalından asılılığı, digər tərəfdən, daxili bazarı qorumaq istəyi ilə izah olunur. Onu da göstərək ki, qeyd edilən məhdudiyyətlər bütövlükdə götürdükdə dünya təcrübəsinə uyğundur, eyni zamanda, həmin məhdudiyyətlər əsasən idxala tətbiq olunur və vergi tutumlu malların ölkə ərazisinə idxalı zamanı mane yaratmaqla başlıca olaraq bazarı qorumaq məqsədi daşıyır. Tədqiqatlara görə ixracda belə məhdudiyyətlər azdır və əsasən həmin malların daxili bazarda qalmasını təmin etmək məqsədi güdür. Həmin məhdudiyyətlər tarif və qeyri-tarif məhdudiyyətlərinə bölünür. Tarif məhdudiyyətləri idxal və ixraca tətbiq olunan gömrük rüsumlarının tarif

dərəcəsinin azaldılması və ya ləğv edilməsi ilə müşayiət hesab olunur. MDB çərçivəsində bu istiqamətdə müəyyən işlər görülür. Buna misal kimi göstərə bilərik ki, Azərbaycanla Rusiya Federasiyası, Qazaxıstan, Gürcüstan, Ukrayna və Belorusiya arasında bağlanmış Azad Ticarət Sazişinə uyğun olaraq həmin ölkələrdən Azərbaycana, Azərbaycandan isə həmin ölkələrə idxal olunan mallardan idxal rüsumları alınmır. Lakin Rusiya Federasiyası və Qazaxıstanla Azərbaycan arasında Azad Ticarət Sazişinə istisnalar mövcuddur. Həmin istisnalar əsas etibarlı ilə aksizli malları əhatə edir. Onu da qeyd edək ki, istisnalar digər MDB üzvi dövlətləri arasında da mövcuddur və bütövlükdə MDB çərçivəsində bu istisnaların ləğv edilməsi istiqamətində tədbirlər görülməkdədir. Qarşılıqlı ticarətdə qeyri-tarif maneələri, daha doğrusu, kvotalaşdırma və lisenziyalaşdırma məsələləri üzrə zərurət tələb edən tədbirlərin həyata keçirilməsi MDB-yə üzv dövlətlərinin qarşısında duran ən mühüm məsələlərdən sayılır.

Qeyd etmək lazımdır xarici ölkələr MDB-dən rəqabətə girə biləcək məhsulların, o cümlədən tikişsiz borular, metal təbəqələr, ferrosilisiyum və digər metal məmulatları, kalsium, maqnezium, uran və s. yolunda maneələr qururlar. ABŞ, İndoneziya, Tailand və Çilidə(1998) Ukrayna metalına antidempinq rüsumları mövcuddur və bu, Türkiyə, Kanada və digər ölkələrdə də hazırlanır. Rüsumun həcmi 60 faizə, maqneziuma görə isə (Aİ ölkələri) 170 faizə çatır və kvotalarla tamamlanır. Halbuki MDB mallarının ucuzluğu əksər hallarda əmək haqqının səviyyəsi ilə izah edilir. Belə ki, Çerepovets şəhərində “Severstal”da orta aylıq əməkhaqqı 350 dollar, ABŞ-da isə 4000 dollardır, MDB-də boruların maya dəyərində əmək haqqının payı 10 faiz, Qərbdə 60 faizdir. Hesablamalar göstərir ki, Rusiya öz ixracını məhdudlaşdırmaqdan ildə təxminən 1 milyard dollar ziyan çəkir. Fikrimizcə, müasir xarici iqtisadi menecmenti mənimsəmək, malların sertifikatlaşdırılması və şifrələnməsi qaydalarına riayət etmək, beynəlxalq audit üçün vaxtında məlumatlar hazırlamaqla ziyanı azaltmaq olar. Birgə assosiasiyalar, kartellər xarici bazara sertifikatsız məhsulların kütləvi şəkildə çıxarılmasının qarşısını almağa imkan verərdi. Qeyd edək ki, bu, Rusiya tərəfinin problemidir. Qarşıda daim yarana biləcək bütün bu çətinlikləri nəzərə almaqla, fikrimizcə,

gələcəkdə Ümumdünya Ticarət Təşkilatına(ÜTT) daxil olarkən MDB ölkələrinin öhdəlikləri əlaqələndirilməlidir. Buraya 4 sənəd daxildir:

- xarici tədarükçülərin milli xidmətlər bazarına buraxılışı üzrə xüsusi öhdəliklərin siyahısı;

- ÜTT üzvlərinin hamısında xarici ticarətdə daha əlverişli rejim yaradılması üzrə ümumi qaydalardan çıxarışların təsviri(heç bir ölkə başqalarına nisbətən mal və xidmət bazarına pis buraxılış şəraitində olmamalıdır);

- idxal tarifi(ÜTT-yə daxil olduqdan sonra o,qalxa bilməz);

- qüvvədə olan qanunvericilikdə və beynəlxalq sazişlərdə dəyişikliklər.

Keçən müddət ərzində xarici iqtisadi fəaliyyətdə gömrük tarif tənzimlənməsi və gömrük orqanlarında maliyyə-vergi mexanizminin təkmilləşdirilməsi, gömrük-vergi qanunvericiliyinə dair normativ-hüquqi bazanın möhkəmləndirilməsi istiqamətində müəyyən tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Azərbaycanda sahibkarlığın və regionların inkişaf etdirilməsi məqsədilə xüsusi dövlət proqramlarının qəbul edilməsi, sahibkarlıq fəaliyyətinə mane olan bürokratik əngəllərin aradan qaldırılmasına yönəldilən tədbirlər, eləcə də mövcud problemlərin aradan qaldırılması, xarici iqtisadi fəaliyyət iştirakçılarına sağlam rəqabət şəraiti yaradılması üçün gömrük orqanlarının modernləşdirilməsi üzrə tədbirlər planına uyğun olaraq, spesifik rüsumların advalor rüsumlarla əvəz edilməsinin mərhələli qrafiki başa çatdırılmışdır. Nəticədə spesifik rüsumların advalor rüsumlarla əvəz edilməsinə dair Nazirlər Kabinetinin müvafiq qərarı ilə daha 6 mal qrupu üzrə spesifik rüsumlar advalor rüsumlarla dəyişdirilmişdir.

Yüksək gömrük rüsumlarına baxmayaraq bəzi məmulatlar çoxlu miqdarda ölkəyə idxal oluna bilər. Lakin idxal kvotaları ölkəyə istənilən kəmiyyətdə əmtəələrin gətirilməsini qadağan edir. Kvotanın son həddi embarqodur. Embarqo qadağan edildikdə ayrı-ayrı məhsulların idxalı qadağan olunur. Qeyri-tarif maneələri dedikdə lisenziyalaşdırma sistemi nəzərdə tutulur. Bundan başqa qeyri-tarif maneələrinə məhsul keyfiyyətinin standartının müəyyən edilməsi, bürokratik amillər və s. aiddir. Məsələn, Yaponiya və Avropa dövlətləri çox zaman idxalçıdan

lisenziya almağı tələb edirlər. Lisenziyaların verilməsini məhdudlaşdırmaq yolu ilə idxalı məhdudlaşdırmaq çox asandır.

Azad ticarətə maneçilik törətdiyi və iqtisadi səmərəliliyi azdığı halda nə üçün dünya praktikasında gömrük rüsumları və kvotalardan istifadə olunur. Ölkələr ümumilikdə azad ticarətdən çox şey uda bilirlər. Lakin, azad ticarət istehsalın ayrı-ayrı sahələrini pis vəziyyətdə qoya bilər. Sahibkarların bir qrupu özlərinin iqtisadi mənafeələrini qoruyub saxlamaq üçün hökuməti yüksək gömrük rüsumları və kvotalar tətbiq etməyə çağırırlar. Beləliklə də onlar özlərini azad ticarətin mənfi təsirindən qoruya bilirlər.

Ölkə sərhəddindən gömrükxana nəzarəti altında keçirilən əmlak, əmtəə, qiymətli şey və s.-dən tutulan pul məbləğinə gömrük rüsumu deyilir. Gömrük rüsumlarını müxtəlif əlamətlərinə görə təsnifləşdirirlər: Əməliyyatın xarakterinə görə gömrük rüsumları üç qrupa bölünür: 1. ixrac gömrük rüsumları. 2. idxalat gömrük rüsumları. 3. tranzit gömrük rüsumları. Gömrük rüsumları dövlətin gömrük tarifləri ilə müəyyən etdiyi dərəcələr üzrə tutulur. Tarif stavkasından asılı olaraq gömrük rüsumları bir neçə əlamət üzrə təsnifləşdirilir: 1. diferensial gömrük rüsumları 2. qoruyucu gömrük rüsumları. 3. preferensial gömrük rüsumları. Belə olan şəraitdə respublikada istehsal olunan məhsullara analoji məhsulların gətirilməsini digər vasitələrlə, məsələn, aksiz vasitəsilə tənzimləmək olar. Bu məhsullardan hələlik yalnız spirtli içkilərin və bütün məmulatlarının idxalına aksiz vergisi tətbiq edilir. Respublikaya gətirilən mallara vahid idxal rüsumunun tətbiqi nəticəsində daxili bazarda qiymətlərin artmasının qarşısını milli valyutanın məzənnəsinin yüksəldilməsi hesabına da almaq olar. Azərbaycanda gömrük siyasəti yenidən formalaşmaqdadır. Gömrük orqanları həm inzibati, həm də iqtisadi siyasət həyata keçirirlər.

Beynəlxalq Maliyyə Təşkilatları dünyanın 110 ölkəsinin son 60 ilə aid statistik göstəricilərini dərinlən təhlil edərək, axırda bir neçə nəticə çıxarmışlar. Bu nəticələrdən biri də odur ki, “xarici iqtisadi əlaqələr vergiyə nə qədər çox cəlb olunarsa, ölkənin iqtisadi artımı bir o qədər ləng gedər. Leqal biznes əlverişsiz olduqda, onun yerini qeyri-leqal tutur”.

1980-cı illərin ikinci yarısında Türkiyədə baş nazir Turqut Özalın rəhbərliyi altında xarici ticarətin liberallaşdırılması istiqamətində atılan addımlar müsbət nəticə verdi. Hökumətin “açıq qapı” strategiyası ixracata xidmət edən xalq təsərrüfatı sahələrinin inkişafına və beləliklə də ölkənin valyuta ehtiyatlarının artmasına imkan yaratdı. Dövlət idxalı da getdikcə liberallaşdırılması xəttini seçərək, daxili himayədarlıq tədbirlərini azaltmağa səy göstərdi. Turqut Özalın fikrincə idxalatın liberallaşdırılması bazarın qapılarını xarici mallar üçün geniş açmaqla yanaşı, ölkə daxilində rəqabət mübarizəsi üçün eyni şərait yaradır, yerli istehsalçıların məhsullarının istər daxili, istərsə də xarici bazarlarda rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına kömək edir. Bu siyasət son nəticədə istehsalçıları məcbur edəcəkdir ki, o ya elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən lazımi dərəcədə istifadə etsin, bu xərclə yüksək keyfiyyətli məhsul istifadə etsin və bununla da öz məhsullarının rəqabət qabiliyyətini yüksəlsin, ya da həmin məhsulun istehsalından tamamilə imtina etsin. Təbiidir ki, belə sərt mübarizədən yalnız güclülər qalib çıxa bilər. Nəticədə xırda müəssisələrin çoxu iflasa uğrayır, böyüklər isə daha da böyüyür. İxracata yönəlmiş iqtisadiyyat modelinin fəal surətdə tətbiqi yalnız ölkə daxilində həyata keçirilən geniş tədbirlərlə qurtarılır.

Xarici ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, idxalatçı və ya ixracatçının deklorasiya etdiyi qiymətlərin nə dərəcədə düzgün olduğunu müəyyənləşdirmək praktiki olaraq mümkün deyil.

SSRİ-nin tərkibində olduğu illərdə Azərbaycanın müstəqil xarici ticarəti, xarici iqtisadi əlaqələri yox idi. Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra dünyanın yüzlərlə ölkələri ilə iqtisadi-ticarət əlaqələri yaratmışdır. Xarici ticarət üzrə əmtəə dövriyyəsi idxal və ixracdan ibarətdir. İdxal dedikdə əmtəələrin daxili bazarda reallaşdırılması üçün xaricdən ölkəyə daxil olması nəzərdə tutulur. İdxalın strukturu adətən ölkənin təbii və iqtisadi şəraitindən, onun beynəlxalq əmək bölgüsündə oynadığı roldan asılıdır. İxrac dedikdə isə xarici bazarda reallaşdırmaq üçün əmtəələrin ölkə hüduqlarından kənara aparılması nəzərdə tutulur. İdxalı maliyyələşdirən məhz ixracdır. Xaricdən alınmış əmtəələrin heç bir emaldan keçmədən yenidən xarici bazara satılmasına təkrar ixrac deyilir(yaxud reepstor).

Reepstorun ən geniş yayılmış növü qiymətli materialların alınib-satılmasından ibarətdir.

Gömrük siyasəti 2 cür ola bilər: 1. liberal gömrük siyasəti 2. proteksionistik gömrük siyasəti. Dünya dövlətlərinin bir hissəsi liberal gömrük siyasətinə, digər hissəsi isə proteksionistik gömrük siyasətinə üstünlük verirlər. Liberal gömrük siyasəti tərəfdarlarının fikrincə liberal gömrük siyasəti rəqabəti stimullaşdırır və inhisarçılığı məhdudlaşdırır.

Proteksionistik qiymət siyasəti tərəfdarları isə belə hesab edirlər ki, xarici ticarətin liberal olduğu şəraitdə istehsalın heç bir sahəsində istehsalı genişləndirmək və effektivliyi artırmağa dair uzunmüddətli tədbirlər həyata keçirmək mümkün deyil. Onların fikrincə proteksionistik gömrük rüsumları sənayenin yeni sahələrinin inkişafı üçün zəruridir. Yüksək proteksionistik gömrük rüsumları ölkəyə gətirilən malların qiymətlərini qaldırır və beləliklə də rəqabət qabiliyyətini azaldır. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dünyada istər qabaqcıl, istərsə də geridə qalmış ölkələrin əksəriyyəti proteksionizmə meyl göstərirlər. Həm də müasir proteksionizm siyasəti üçün qeyri-tarif maneələrinin rolunun artması xarakterikdir. Azərbaycanda proteksionizmin tərəfdarları kifayət qədərdir.

İxracın stimullaşdırılması üzrə qiymət siyasəti şübhəsiz ki, ilk növbədə ixrac olunan malların qiymətlərinə bilavasitə təsir göstərir və onların rəqabət qabiliyyətini artırır. İdxal və ixrac əməliyyatlarının aparılmasına dair imzalanmış kontraktlar XIƏN-dən başqa, həm də mədaxilin daxil olacağı müvəkkil binalarında da qeydiyyatdan keçirilir. Müvəkkil banklarda da kontrakt qiymətlərinin ekspertizası həyata keçirilir.

Xatırladaq ki, beynəlxalq alqı-satqı müqavilələrinin quruluşu, məzmunu və bağlanma qaydaları haqqında 1968-ci ildə BMT “Vyana” konvensiyası tələblərinə uyğun olaraq imzalanmış kontrakt da qiymətin növü müəyyən edilməli, qiymətin əsas elementlər üzrə tərkibi və qiymətin əmlak məsuliyyətinə görə artıb-azalma ehtimalına yol verilməməsi göstərməlidir. Respublikadan strateji məhsulların qeyri-qanuni yollarla çıxarılmasına qarşı mübarizə aparmaq da DGK

vəzifələrindəndir. O, həm də narkotik maddələrin qeyri-qanuni dövriyyəsinə qarşı mübarizə aparan təşkilatlardandır.

Azərbaycanın Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzv olması Respublikamızda Gömrük komitəsinin işinin dünya standartlarına uyğunlaşdırılması istiqamətində daha inamlı addımlar atmağa imkan verə bilər. Əsas 30 oktyabr 1947-ci ildə Cenevrədə 23 dövlət tərəfindən “Ticarət və ticarət siyasəti haqda” çoxtərəfli və hökumətlərarası sazişin imzalanması ilə qoyulan bu təşkilatın hal-hazırda 130-dan çox üzvü vardır. ÜTM üzv olan ölkələr dövrü olaraq öz aralarında danışıqlar aparırlar. Belə danışıqlara tur-raundlar deyilir. Tur-raundlarda əsas etibarilə 2 problem məsələlər müzakirə edilir: 1. Ticarət siyasəti baryerlərin azaldılması. 2. Yeni qeyri-ticarət məhdudiyyətlərin tətbiqini nizamlayan məcəllə, yaxud qaydaların işlənilib aparılması. Tərəflər dəfələrlə gömrük tarifləri və rüsumları, ixracat qiymətləri, tarif güzəştləri və s. məsələləri müzakirə edirlər. Müzakirələr adətən sazişlərin imzalanması ilə başa çatır.

Azad və açıq ticarət ölkələr arasında qarşılıqlı faydalı əmək bölgüsünə kömək etsə də və onlardan hər biri xüsusi istehsalı və istehlak imkanlarını genişləndirməyə imkan versə də, faktiki olaraq bu həmişə belə deyildir. İqtisadi cəhətdən geri qalmış ölkə üçün(bu halda Azərbaycan üçün) azad, rüsumsuz və tarifsiz ticarət ziyandır.

Həqiqətən də ABŞ kimi iqtisadi cəhətdən yüksək inkişaf etmiş ölkələr üçün açıq ticarətin prinsipləri qəbul edilən deyildir. Kifayət çoxlu misallar gətirməklə sübut etmək olar ki, bu ölkələr yüksək tarif dərəcələri və qadağanedici kvotalarla milli istehsalı qoruyurlar. Buradan aydın olur ki, ÜTT-nin təklif etdiyi azad ticarət prinsipləri keçid dövründə iqtisadi cəhətdən geridə qalmış ölkə kimi Azərbaycan üçün qəbul edilən deyildir. Əgər ölkə iqtisadiyyatı tənəzzül dövrünü yaşayırsa, onda o, açıq ticarətdən heç bir səmərə əldə etmir. Bu cür ölkələr üçün “friteder” siyasəti və “müqayisəli üstünlük nəzəriyyəsi” qəbul edilən deyildir. Dünya təcrübəsi uə sübut olunmuşdur ki, dövlət üçün mülayim və çevik tariflər xeyli fayda gətirir.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, proteksionizm üçün mənfi nəticələr də səciyyəvidir: istehlakçının itkiləri artır və onlar sahibkarlar və dövlətin birgə gəlirlərini ötüb keçir; sahibkarların xərclərini artırır; istehlakçıları yüksək keyfiyyətli və ucuz idxal əmtəəsi almaqdan imtina etməyə məcbur edir və s.

Fikrimizcə, yuxarıda qeyd edilən mənfi nəticələrinə baxmayaraq inkişaf etməkdə olan bütün ölkələr üçün bu mərhələ zəruridir.

Beləliklə, Azərbaycan üçün bu mərhələdə azad ticarət siyasəti zəruridir, çünki onun üçün ilk növbədə başlıcası iqtisadi azadlıq və milli təhlükəsizlik sayılır.

Proteksionist siyasətini həyata keçirmədən sənayenin, kənd təsərrüfatının, nəqliyyatın və digər milli təsərrüfat sahələrinin inkişafı mümkün deyildir. Proteksionizm, ilk növbədə, qiymətləri artırır, lakin müəyyən vaxtdan sonra istehsal o qədər səmərəli olur ki, xərclər və qiymətlər aşağı düşür. Tarixdə elə misallar var ki, himayədarlıq edilən sahələr, məsələn, Sinqapur, Koreya və s. kimi yeni sənaye ölkələrində uğurla inkişaf etmişdir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin çoxu zəruri məhdudiyyətlər müəyyən etməklə milli sənayenin yaradılmasına yardım göstərilməsinə və sənayeləşmənin həyata keçirilməsinə nail olmuşlar, lakin bunun əksi olan hallar da baş vermişdir. Məsələn, uğursuz proteksionizm siyasətinin aparıldığı Braziliyanın adını çəkmək olar.

Beləliklə, tarif və kvotaların istifadəsinə ehtiyatlı və ağıllı yanaşma tələb olunur. Fikrimizcə, Azərbaycanda müasir mərhələdə optimal tarifləri müəyyən etmək məqsəduyğundur.

Azad ticarətin müdafiəçilərindən olan Con Mİll hələ 150 il bundan qabaq optimal tariflərin xeyrinə elə dəlillər irəli sürmüşdür ki, bunlar öz əhəmiyyətini indiyə qədər də itirməmişdir.

Həm fritreder, həm də proteksionist nəzəriyyənin istifadə ideyasına tənqidi yanaşmaq lazımdır. Onların müdafiəsinin hansısa bir istiqamətə yönəldilməsi dağıdıcı nəticələrə səbəb ola bilər. Müasir dünya təsərrüfatı dayanıqlı iqtisadiyyatın və müqayisəli üstünlüyün vahidliyinin ümumi qanununa əsaslanır. Odur ki, xarici iqtisadi siyasətin aparılmasında milli iqtisadiyyatın inkişafı və dünya

iqtisadiyyatına integrasiyası vasitəsi kimi ixraca yönüm istiqamətini və idxalın əvəz olunmasını balanslaşdırmaq zəruridir.

İdxalın azaldılmasının daha geniş yayılmış forması kimi həmçinin kompensasiya rüsumları istifadə edilməlidir. Məsələn, antidempinq tariflərini digər ölkələr öz əmtəəsini Azərbaycanda orta xərclərdən aşağı qiymətlər və ya daxili bazardan aşağı qiymətlər üzrə satdığı, daha doğrusu, dempinq meydana çıxdığı vaxt müəyyən etmək lazımdır. Bu halda idxal əmtəəsinə “dempinq rüsumları” müəyyən etmək lazımdır.

Nə qədər ki, digər ölkələr idxal məhdudiyyətlərindən istifadə edirlər və ya digər metodlarla bizim məhsula qarşı ayrı-seçkilik edirlər, onda ölkəmiz yalnız optimal tarif və kvotaları tətbiq etməklə müdafiə olunmalıdır. Məhz bu prinsip nəzərə alınmaqla Ümumdünya ticarət Təşkilatı ilə əməkdaşlığa getmək lazımdır.

2.3.Xarici ticarət əlaqələrində valyuta məzənnələrinin dövlət tənzimlənməsi təcrübəsi

Respublika iqtisadiyyatının və sosial həyatın əsaslı dəyişikliklərin və mürəkkəb problemlərin həll olunması qarşıda durur. Qiymət mexanizmi birinci növbədə respublikanın milli xüsusiyyətləri, mənafeyi, potensial imkanları, inkişaf etmiş xarici dövlətlər ilə əlaqələri və ümumiyyətlə milli iqtisadiyyatın tələbləri əsasında qurulmalı və inkişaf etdirilməlidir.

1990-cı ildən sonra Azərbaycan Respublikasının düşdüyü böhranın əsas istiqamətini iqtisadiyyatda baş verən sarsıntılar və hərtərəfli tənəzzül təşkil etmişdir. Belə ki, bu dövr ümumilli məhsulun kəskin azalması, inflyasiyanın sürətlənməsi, büdcə kəsirinin ifrat həddə çatması, xarici ticarət balansının mənfi saldo ilə yekunlaşdırılması kimi proseslərin 1992-ci ilin ortalarına qədər davam etməsi ilə səciyyəvi olmuşdur.

Hazırda Azərbaycan Respublikası bir sıra xarici dövlətlər ilə həm iki tərəfli, həm də birtərəfli qaydada ticarət əlaqələrinin inkişaf etdirir. Azərbaycan Respublikası - ABŞ, Türkiyə, Böyük Britaniya, İran, Kipr, Fransa və Çinlə

ikiterəfli, Danimarka, Yaponiya, Finlandiya və İraqa ancaq ixrac, Kanada, İsveç, Hindistan, Pakistan ilə ancaq idxal üzrə əlaqələrini genişləndirmişdir.

Son illər respublikamızın xarici ölkələrlə əlaqələri daha da intensivləşmişdir. Xüsusilə, xarici ölkələrin şirkətləri ilə bağlanmış dövlət səviyyəli müqavilələr idxal və ixrac olunan məhsulların 46,3% faizini inkişaf etmiş kapitalist dövlətləri, 29,8 faizini keçmiş sosialist tipli dövlətlər və 23,9% faizini isə digər inkişaf etməkdə olan dövlətlər təşkil etmişdir.

1998-ci ildə Azərbaycan Respublikası 76 dövlətlə ticarət əlaqələri yaratmışdır ki, onun 66-sı xarici dövlətlər və 10-u isə Müstəqil Dövlətlər Birliyinin respublikaları olmuşdur.

Azərbaycan Respublikası zəngin təbii sərvətlərə malik olmaqla yanaşı, əlverişli iqtisadi-coğrafi mövqedə yerləşməsi, onun xarici iqtisadi və siyasi əlaqələrinin formalaşmasına çox böyük təsir göstərir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası –Qərb və Şərq dövlətləri arasında körpü rolunu oynayır.

Son illər xarici dövlətlərlə, firmalarla, transmilli korporasiyalarla çoxlu kontraktlar bağlanmışdır. «Azərkimya» DŞ tərəfindən 1993-2005-ci illər üzrə bağlanmış kontraktların və niyyət protokollarının ümumi dəyəri 7,5 mlrd. ABŞ dolları, «Azərqızıl» DŞ-nin xarici dövlətlərlə bağlandığı kontraktların ümumi dəyəri 500 mln ABŞ dolları və həmçinin xarici dövlətlərlə bağlanmış kontraktların – rabitə, nəqliyyat və s. kənd təsərrüfatı sahələri üzrə ümumi məbləği 1,5 mlrd. ABŞ dolları təşkil etmişdir.

1991-ci ildə Azərbaycan Respublikasına xarici kapital qoyuluşunun həcmi 22 mln. ABŞ dolları, 1997-ci ildə 1223 mln. ABŞ dolları və 2015-ci ildə 20 mlrd. ABŞ dolları olmuşdur. 1997-ci ildə «Əsrin kontraktı» üzrə təsdiq olunmuş qrafikə uyğun olaraq işlər başa çatmışdır. «Çıraq» yatağından Səngəçal terminalınadək olan 176 km uzunluğunda neft kəməri və Neft daşlarındak 48 km. uzunluğunda olan qaz kəməri çəkilmişdir. «Çıraq» yatağından ilkin quyudan 1997-ci ildə Novorossiysk limanına 120 min ton neft yola salınmışdır.

1998-ci ildə Azərbaycan Respublikasında 1247 xarici investisiyalı müəssisə yaradılmışdır. O cümlədən, Türkiyə ilə 457, İranla 235, Rusiya ilə 102, ABŞ-la 45,

Almaniya ilə 46, İngiltərə ilə 22, İsveçlə 17, İsraillə 12, Çinlə 10 müəssisə yaradılmışdır.

Aparılan iqtisadi islahatları dəstəkləmək məqsədi ilə Beynəlxalq Valyuta Fondu tərəfindən Azərbaycan Respublikasına bir neçə kredit xətti ilə 93,0 mln. ABŞ dolları məbləğində güzəştli kredit verilmişdir. Eyni zamanda, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, digər Beynəlxalq maliyyə təsisatları respublikamızın iqtisadiyyatının inkişafı ilə əlaqədar bir sıra investisiya xarakterli sazişlər imzalamışdır. Aparılmış səmərəli danışıqlar nəticəsində bir sıra xarici borclar ləğv edilmiş və yenidən baxılaraq onların həcmi aşağı salınmışdır.

ABŞ-da bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi əsas işlər bazarda aparılan əməliyyatlarda cəmlənir. Belə ki, burada xəzinədarlığın və federal agentlərin silinməmiş qiymətli kağızlarından (veksellər, uzunmüddətli və orta müddətli istiqrazlar) ibarət alətlərdən istifadə edilir. Qeyd edək ki, kredit münasibətlərinin tənzimlənməsi ilkin bazarda aparılır. Qiymətli kağızların ikinci bazarda bazar qiymətlərilə birbaşa alqı-satqısı həyata keçirilir. Bu alətlərdən silinmə istifadə prosedurası ondan ibarətdir ki, ikinci bazarda əməliyyatlarda iştirak edərək federal ehtiyat sisteminin açıq bazarda əməliyyatları idarə edən Şura qiymətli kağız növlərini seçmək, silinmə müddətini, əməliyyatların keçirilməsinin müntəzəmliyini, kontragentləri müəyyən etmək, eləcə də REPO kontragentlərindən istifadə etmək hüququna malikdir.

Bundan başqa ABŞ-da qiymət - kredit münasibətlərinin tənzimlənməsində ehtiyat tələblərindən (birbaşa vasitə kimi) də istifadə edilir. Beləki, indiki zamanda ehtiyat tələbləri ancaq müddətsiz depozitlər və çeklərin köməyi ilə alına bilən digər depozitlərə münasibətdə fəaliyyətdədir. Lakin qanun ehtiyat tələblərinin digər kateqoriyalı depozitlərə şamil edilir. Ehtiyat normaları çox nadir hallarda dəyişirlər və indiki zamanda qaliq məbləği 51,9 mln dollar olan vəsaitlər üçün 3% və daha yüksək məbləğlər üçün 10 % müəyyən edilir. Daimi mexanizmlər haqda danışarkən onu qeyd edək ki, bura likvidliyə olan qısa müddətli tələblərin örtülməsi üçün borcun götürülməsi aiddir. Bu mexanizmdən istifadə edən fərdlər tərəfindən ciddi nəzarətdədir. Uçot dərəcəsi qısamüddətli bazar dərəcələrindən

aşağıdır. mövsümi borc almalar mövcuddur. Çətinlik çəkən depozit təsisatlarının genişlənmiş şəkildə kreditləşdirməsi vardır. Son iki mexanizmlər üzrə faiz dərəcələri bazar mexanizmi əsasında təyin olunur və həcm məhdudlaşdırılmış olur.

ABŞ-da ümumi qiymət səviyyəsi 1973-cü ilin əvvəlindəki (məlum 1973-1974 və 1979-1980 illərdə neft qiymətlərinin artması) 4%-dən 7%-ə qədər artdı. Neft böhranından sonra və onunla üst-üstə düşən 1971-ci ildə tətbiq edilən əmək haqqına və qiymətə qoyulmuş məhdudiyyətlərin ləğvi ilə 1974-cü ilin sonuna qiymət səviyyəsi 12% artdı. işsizliyin və qiymət səviyyəsinin yüksəlməsi şəraitində federal ehtiyat sistemi ilk əvəl liberal pul-kredit siyasəti aparırdı. Ona baxmayaraq ki, istehsal həcmi və məşğulluq artımından və iqtisadi siyasəti sərtləşdi, qiymət səviyyəsi payı artımı 5% çox idi ki, bu da əvvəlki on illikdəki səviyyədən 2 dəfə yüksək idi.

2015-ci ildə ABŞ – da ikinci neft böhranından sonra da qiymət səviyyəsinin azalma təzyiqi yenidən vü'sət aldı. ABŞ faktiki olaraq yeganə aparıcı sənaye ölkəsi oldu ki, orada qiymət səviyyəsinin artma zirvəsi 1980-cı ildə 1974-cü ilin ən yüksək göstəricisini üstələdi. Dərin, lakin davam etməyən iqtisadi tənəzzül şəraitində 1980-cı ilin yayında pul-kredit siyasəti yenidən liberallaşdı, lakin ilin sonuna qiymət səviyyəsinin artması bütün müharibədən sonrakı dövrdə ən yüksək nöqtəyə çatdı. Nəhayət düzgün kredit siyasəti nəticəsində 1982-ci ildə qiymət səviyyəsinin artması aşağı düşdü və 1972-ci ildən sonra ilk dəfə 1983-cü ilin əvvəlində 4%-dən aşağı düşdü.

Bundan sonra 2015-ci ildə beynəlxalq ticarətdə böhran ərəfəsində neftin qiymətinin müvəqqəti olaraq azalması da sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdə qiymət səviyyəsinin dəyişməsinə səbəb oldu.

60-cı illərin sonunda məcmu tələbin yüksəlməsinə yönəlmiş vergi-büdcə, pul-kredit (xüsusilə kredit) siyasəti nəticəsində bu sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdə qiymət səviyyəsinin yavaş–yavaş artması müşahidə olunurdu. Bu hal neft böhranları ilə də sür'ətləndi.

Birləşmiş Krallıq (Britaniya). Açıq bazarda əməliyyatlarda alətlər haqqında onu qeyd etməliyə ki, alətlərin alış və satışı birbaşadır, bəzən isə REPO əməliyyatları gedişatında baş verir. Dövlət qiymətli kağızları və xüsusi qiymətli kağızlardan da alətlər kimi istifadə olunur. Çox vaxt 15 gündən az silinmə müddətinə malik olan kağızlardan istifadə olunur. Burada ikinci bazarda kredit münasibətlərinin tənzimlənməsi həyata keçirilir. İstifadə prosedurası ondan ibarətdir ki, MB bunu adətən gündə iki dəfə həyata keçirir. Zəruri olan vaxtlarda isə elə həmin gündə tə'yin olunmuş vaxtda əlavə əməliyyatlar aparılır. Əməliyyatların müntəzəmliyi, silinmə müddəti və faiz dərəcələri MB məramlarının e'lan edilməsi planında böyük effekt tə'siri bağışlayır. Bundan başqa istifadə olunan ehtiyat tələbləri haqda söz açarkən bildirək ki, bu zaman müvafiq öhdəliklərin 0,35% MB-da depozitləşdirilməli olur. Daimi mexanizmlər ondan ibarətdir ki, sutkalıq likvidlik defisitinin (kəsrinin) silinməsi məqsədilə sutkalıq kreditlər MB özünün istədiyi kimi təyin etdiyi % dərəcələri üzrə verilir. MB özü də likvidlik çatışmamazlığına məruz qalan banklar üçün son instansiyanın kreditörü kimi fəaliyyət göstərir.

Birinci neft böhranı nəticəsində Birləşmiş Krallıq (Britaniya) və başqa sözlə İngiltərə də daxil olmaqla Avropada da qiymət səviyyəsinin artması baş vermişdi. Lakin Almaniya və İsveçrə bu artımı daha səmərəli şəkildə azaltmağa nail oldu. Alman Federal Bankı qiymətlərin kəskin artması şəraitində öz mövqeyini dəyişmədi və 1972-ci ilin sonuna qiymət səviyyəsinin artımı 6%-i üstələdiyi bir zamanda məhdudlaşdırılmış pul-kredit siyasəti yeritməkdə davam edirdi. Nəticədə qiymət səviyyəsinin artma tempi böhrana qədər qeydə alınmış ən yüksək göstəricini üstələmədi və 1976-cı ilin sonuna 4%-ə düşdü. İsveçrə də 70-ci illərin əvvəlindəki qiymət səviyyəsinin davam edən yüksək artımına imkan vermədi və 1973-cü ildən məhdudlaşdırıcı pul-kredit siyasətini aparmağa başladı. Nəticədə qiymət səviyyəsinin artması 1976-cı ilin sonuna 3%-dən də aşağı səviyyədə qaldı. Bu müsbət nailiyyətlər əldə olunduğundan həmin ölkələrdə ikinci neft böhranı ilə əmələ gəlmiş qiymət səviyyəsinin artma təzyiqi o qədər də yüksək deyildi. Neft qiymətlərinin üçüncü bahalaşması və Almaniyanın birləşməsi mənfi nəticələrsiz

keçmədi. Almaniya pul-kredit və qiymət tənzimlənməsi orqanları get-gedə pul-kredit siyasətini sərtləşdirməli oldular.

Bununla belə, 1973-cü il böhranı digər Avropa ölkələrini də qiymət səviyyəsinin artmasına nəzərəcarpacaq dərəcədə təsir etmiş oldu, beləki, hökumət adətən onu liberal pul-kredit siyasəti keçirərək istehsal həcminə və məşğulluğa çox zəif və uğursuz tə`siri ilə kompensasiya etmək istəyirdi.

Fransada isə qiymət səviyyəsinin atımı 1974-cü ilin sonuna 15% və hətta növbəti neft böhranına qədər (1978-ci ilin sonuna) 9% səviyyəsində qalmışdı. Böyük Britaniyada və İtaliyada 1974-cü ildə qiymət səviyyəsinin artım tempi kəskin şəkildə 25% artdı və növbəti böhrana qədər 10%-i üstələməkdə davam edirdi.

İmkan veriləsi olmayan yüksək qiymət səviyyəsinin artımı şəraitində belə bir labüd halla razılaşırdılar ki, qiymət səviyyəsinin aşağı düşməsi iqtisadi siyasətin daha ümumi məqsədinə çatmaq üçün bir şərtidir. Buna görə də 1980-cı ilin əvvəlindən bu ölkələrin çoxunda kifayət qədər qiymət sabitliyinin bərpa edilməsi məqsədilə həlledici tədbirlər görülməyə başladı. Bu tədbirlər qiymət səviyyəsinin artmasının zəiflədilməsinə yönəldilərək iqtisadi siyasətin orta müddətli vəzifələrin həll edilməsinə ümumi yönəlməsi kontekstində qəbul edilirdi. Bu «orta müddətli strategiya»nın əsas elementi pul-kredit siyasəti idi ki, bunun əsas vəzifələrindən biri də qiymətlərin orta müddətli perspektivdə sabitliyinin əldə olunması olmuşdur. Bu siyasət nəticəsində qiymət səviyyəsinin artması 1985-ci ildə təqribən 3%-ə qədər aşağı düşdü.

Fransada açıq bazarda alət kimi xəzinədarlıq veksellərindən və müvafiq xüsusi (qeyri-dövlət) qiymətli kağızlardan istifadə olunur. Kredit münasibətlərinin tənzimlənməsi kimi bazarda emmisiya yolu ilə həyata keçirilmir. Dövlət qiymətli kağızların ikinci bazarında bütün iştirakçılar arasında birbaşa sövdələşmələr bağlanılır. Xəzinədarlıq veksellərilə və xüsusi qiymətli kağızlarla REPO əks əməliyyatlar banklarla həyata keçirilir. REPO kontraktının banklararası bazarı fəaliyyət göstərir. Müəyyən həcmələr üzrə yeddi günlük müddət üzrə REPO kontraktların gündəlik tenderi həyata keçirilir. Burada faiz dərəcəsi MB siyasətinin

e`lan edilməsi planında güclü səmərəliliyə malikdir. Xəzinədarlıq veksellərilə birbaşa gündəlik sövdələşmələr həyata keçirilir. Likvidlik səviyyəsinin tənzimlənməsi və ya faiz dərəcəsini müşahidə etmək məqsədilə sutkalıq REPO əks əməliyyatlar hər gün və iki tərəfli şəkildə həyata keçirilir. Bu zaman əməliyyatlar əsas kontragentlərlə baş verir. Bu ölkədə ehtiyat tələbləri bütün banklar üçün bir ilə qədər müddətli bütün depozitlər üzrə həyata keçirilir. Hər ay ancaq ehtiyatların həcmi (saxlamaq üçün qoyulmuş nağd vəsaitlər də daxil etməklə) hesablanır. Ehtiyatlar üzrə faizlər hesablanmır. Müddətli depozitlər üzrə 0,5% və müddətsiz depozitlər üzrə isə 1% müəyyən olunur. REPO əməliyyatları bankların təşəbbüsü ilə xüsusi qiymətli kağızlar və xəzinədarlıq veksellərilə beş gündən on günə qədər müddətinə aparılır. Silinmə müddətini banklar seçir. Faiz dərəcəsi banklararası bazarda digər ssudalar üzrə dərəcəsini üstələyir. Bu dərəcə kredit siyasətinin e`lan edilməsi planında güclü səmərəyə malikdir və çox da nəzərə cərpacaq dərəcədə dəyişmir.

Yaponiya. Bu ölkədə açıq bazarda alət kimi kommersiya veksellərindən, kommersiya kağızlarından, dövlət maliyyə veksellərindən, xəzinədarlıq veksellərindən dövlət istiqrazlarından və depozit sertifikatlarından istifadə olunur. Kredit tənzimlənməsi ilkin bazarda emissiya vasitəsilə həyata keçirilmir. burada banklardan qisməddətli kommersiya veksellərinin, pul bazarının dilerləri vasitəsilə həyata keçirilir. Bundan başqa pul bazarının diler firmaları və maliyyə təsisatları ilə müxtəlif qiymətli kağızlarla yaponiya bankına yazılmış kommersiya veksellərinin satışı da həyata keçirilir. REPO və əksrepo əməliyyatlar həyata keçirilir. Dövlət istiqrazlarının birbaşa satışı həyata keçirilir. Qiymətli kağızların növündən asılı olaraq müxtəlif metodlardan istifadə olunur. REPO əməliyyatları və repo əks əməliyyatları bir qayda olaraq auksionlarda baş verir. Kommersiya veksellərilə sövdələşmələr veksellərin banklararası bazarında tə`yin olunmuş dərəcə üzrə bağlanılır. Bundan başqa yaponiya bankı tərəfindən təklif olunan dövlət istiqrazlarının birbaşa satışı növbəlik qaydası ilə maliyyə tə`sisatlarının məhdudlaşdırılmış dairəsində bazar dərəcəsilə həyata keçirilir. Yaponiyada qiymət münasibətlərinin tənzimlənməsində digər alətlərdən də istifadə edilir. Belə ki,

mənəvi təsir mexanizmi də fəaliyyət göstərir. 1991-ci ilə qədər «mexanizmdən istifadəyə aid tövsiyə və göstərişlər» bankların kreditləşdirməyə münasibətdə qərarlara təsir etmək üçün mənəvi təsirin xüsusi forması olmuşdur. Faiz dərəcələrinə münasibətdə bəzi o qədər də yüksək olmayan məhdudiyyətlər ləğv olunurlar.

Birinci böhranın dərsləri ikinci böhranda özünün müsbət əlamətlərini göstərdi. Yaponiyada 80-ci illərin sonunda qiymət səviyyəsinin artması ilə xarakterizə olunurdu. 1991-ci ildə istehlak qiymətləri səviyyəsinin artması 3% üstələməsinə baxmayaraq, sonradan bu qiymətlər 1990-cı ildə aparılan sərt pul-kredit və qiymət siyasətinin sərtləşdirilməsi nəticəsində kəskin şəkildə aşağı düşdü. 1995-ci ildə istehlak qiymətləri faktiki olaraq aşağı düşdü.

Pul-kredit və qiymət tənzimlənməsi orqanları birinci iki halda qiymət səviyyəsinin artmasının müşahidə olunmuş səviyyəsinə qədər artmağa imkan vermədi.

1970-ci ilin ortalarından başlayaraq bir çox sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin Milli Bankları pul-kredit və qiymət siyasətinin məqsədli göstəricilərini tətbiq etməyə başladılar. Lakin sonradan bu göstəricilər sistemində problemlər meydana çıxdı. Bəzi ölkələrdə bank kreditinin həcmi üzrə fəaliyyətdə olan kəmiyyət məhdudiyyətlərinin ləğv edilməsi bank sisteminin maliyyə vasitəçisi kimi funksiyasının təkrar aktivləşməsinə gətirib çıxardı və pul-kreditin məqsədli aqreqirə edilmiş bəzi göstəricilərinin yüksəlməsinə səbəb oldu. Bəzi ölkələrdə zəruriliyi qismən qiymət səviyyəsinin artması ilə əmələ gələn maliyyə sferasında yeniliklər pula olan tələbi azaltdı. Bu da 1970-ci illərdə qiymət səviyyəsinin artması dövründə bir sıra ölkələrdə vacib rol oynadı. Beləki, bəzi hallarda MB tərəfindən siyasətin sərtləşməsinə baxmayaraq qiymət səviyyəsinin artması davam edirdi. Məcmu təklifin belə kəskin aşağı düşməsi və istehsal həcmının artımının zəiflənməsi şəraitində pula olan belə bir qeyri-sabit tələb pul-kredit və qiymət tənzimlənməsi orqanlarının fəaliyyətini mürəkkəbləşdirdi. Nəticədə də 1980-ci illər ərzində bir çox ölkələrin MB bəzi istisnalar olmaqla məqsədli pul-kredit və

qiymət sferası göstəricisindən imtina etdilər, ya da ki, onun rolunu məhdudlaşdırdılar.

Bu amillə bağlı olan digər amil hansı ki, 1980-ci illərdə bir sıra ölkələrdə pul-kredit və qiymət siyasətinin aparılmasını mürəkkəbləşdirmişdi və yuxarıda qeyd olunan üçüncü yüksək qiymət səviyyəsinin artımına səbəb olub, maliyyə bazarının əks tənzimlənməsi və liberallaşdırılması nəticəsində kredit həcmnin sür'ətli şəkildə artması olmuşdur. Kreditin bu artımı korporasiya səhmləri və daşınmaz əmlak kimi aktivlərə tələbin artmasını doğurdu ki, bu da öz növbəsində bu aktivlər qiymətin yüksəlməsini doğurdu. Aktivlərdə qiymət səviyyəsinin bu artması istehlak və əmtəə və xidmətlərin istehlak dinamika ilə bağlı olan qiymət səviyyəsinin artımının ümumi göstəricisi əks olunmurdu. Lakin bu, məcmu tələbin artmasına və nəticə olaraq əmtəə bazarlarında və amillər xidmətində qiymət səviyyəsinin artma təzyiqinin sürətlənməsinə səbəb oldu. Kredit həcmnin həddindən artıq artması və bununla bağlı xüsusi sektor tərəfindən borc vəsaitlərindən istifadə göstəricisinin artımını onu bildirdi ki, 1980-ci ilin ikinci yarısında faiz dərəcələrin yüksəlməsi nəzərə cəpacaq dərəcədə əhali və müəssisələrə təsir etmişdi. Buna görə də 1980-ci illərin sonunda pul-kredit və qiymət siyasətinin sərtləşdirilməsi həddi üzrə balansın korrektə edilməsi bir sıra ölkələrdə, ilk növbədə Böyük Britaniya və Yaponiyada, eləcə də Avstraliya, Finlandiya, Fransa, Yeni Zelandiya, Norveç, və ABŞ-da aktivlərə qiymətlərin artma səviyyəsinin aşağı düşməsinə imkan verdi. Aktivlərə qiymətlərin bu cür aşağı düşməsinin nəticələrindən biri fəaliyyətsiz ssudaların artımı olmuşdur ki, bunun da nəticəsində ABŞ, Yaponiya, Fransa, İngiltərə və Skandinaviya ölkələrinin maliyyə sektorları çətin vəziyyətə düşdülər.

Pul-kredit və qiymət siyasətinin məqsədli göstəricilərinin tə'yin edilməsi təcrübəsindən belə bir nəticə çıxır ki, hər bir göstəricinin mahiyyəti aparılan siyasət və maliyyə bazarlarının dinamika ilə müəyyən edilən vəziyyətdən asılı olaraq dəyişilə bilər. Bu əyani şəkildə 1980-ci illərin əvvəlində pul-kredit aqreqatları, qiymətlər və real sektorun fəaliyyəti arasında qarşılıqlı əlaqənin pozulmasında özünü göstərdi. Bu hal 1980-ci ilin ikinci yarısında da baş vermişdi. Bu zaman

pul-kredit və qiymət siyasətinin hazırlanması zamanı aktivlərin qiymətlərinin dinamikasına kifayət qədər diqqət ayrılmamışdı.

Əlavə xərclərdən qaçmaq və dövlət xidmətlərinə qiymətlərin yenidən baxılmasını kənara qoyaraq inflyasiyanın aşağı düşməsinə cəhd etmək çox vaxt əks nəticələrə gətirib çıxarır, beləki, qiymətlərə yenidən baxılma qeyd olunan xidmətlərin göstərilməsinin, qənaətciliyinin və səmərəliliyini yüksəltmək üçün zəruridir. Bu da ki, gələcəkdə inflyasiyanın aşağı düşməsinə gətirib çıxarır. Nisbi qiymətlərin korrektə edilməsinin inflyasiyaya təsir miqyası bu və ya digər ölkədəki vəziyyətdən eləcə də zaman dövründən asılıdır. Bunu müvafiq olaraq da bu təsirin inflyasiyanın məqsədli göstəricilərinə təsirini fərdi əsasda qiymətləndirmək lazımdır

Respublikamızda pul-kredit siyasətinin inkişaf perspektivlərini araşdırmaq üçün onun alətlərinin yerinə yetirilmə səviyyəsini müəyyənləşdirmək lazımdır. BVF- nin araşdırmalarına görə keçid ölkələrində pul kredit alətlərinin tətbiq səviyyəsi 4 kateqoriyada birləşdirilmişdir.

Fəsil 3. Xarici ticarətdə qiymətlərinin formalaşmasının və onun tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

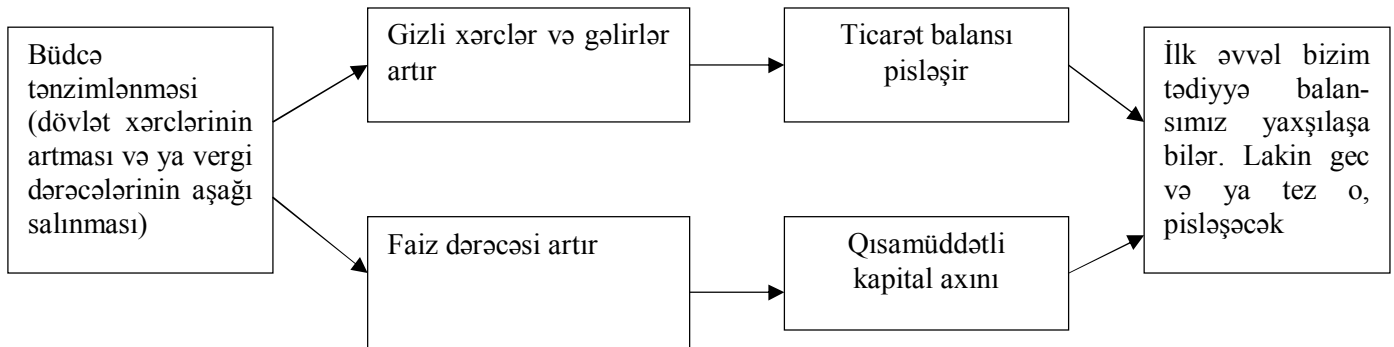
3.1. Xarici ticarətdə daxili və idxal-ixrac qiymətlərinin əmələ gəlməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi məsələləri

Əgər hər hansı bir ölkə öz valyuta məzənnəsinin sabitləşdirmək arzusundadırsa, onda o, eyni zamanda makroiqtisadi tənzimləmənin iki problemlərlə qarşılaşmalı olurlar. Onlardan biri «xarici tarazlıq»ın saxlanılması ilə, yəni, valyuta məzənnəsinin daimi səviyyədə saxlanılması məqsədilə xarici hesablaşmaların balanslaşdırılması ilə əlaqədardır. İkinci problem – «daimi tarazlıq», yəni məcmui tələbin inflyasiyasız tam məşğulluğa uyğun olan səviyyədə təyin edilməsi.

Əlbəttə bu halda məcmui təklifin idarə edilməsi də vacibdir. Əgər ölkədə məhsuldarlığını artırmaqla eyni zamanda qiymətin aşağı salınması, məhsul buraxılışının genişlənməsi və iş yerlərinin sayının artmasının hər hansı bir imkanı varsa, onda onlardan istifadə edilməlidir. Bir çox iqtisadçılar isbat (sübut) edirlər ki, hökumət, vergilərin azaldılması və dövlət xərclərinin inhisarı, ETSKI-nin subsidiyalaşması və ya işçi qüvvəsinin səmərəli yenidən hazırlanması və yenidən bölüşdürülməsi siyasəti kimi tədbirlərin köməyi ilə məhsul buraxılışının genişlənməsini stimullaşdırı bilər. Lakin təklifin stimullaşdırılması siyasətinin bütün istiqamətləri öz təbiətinə görə ziddiyyətliyərlər və onu da qeyd etmək vacibdir ki, o, iqtisadiyyata zəiflədilmiş təsir göstərir. Onların üstünlüyü ancaq bir neçə ildən sonra iqtisadiyyatın (iqtisadi sistemi) verilib. Solda iqtisadi sistemdə əsas dəyişikliklər doğuran makroiqtisadi tədbirlər göstərilir.

Bu tədbirlər, onların əsas təsir etdikləri, bazarlar üzrə qruplaşdırılıblar. Biz daxili iqtisadiyyatın tənzimlənməsinin iki aparıcı alətində – büdcə və pul-kredit siyasətinə diqqətimizi cəmləşdirəcəyik. Əgər səbəb nəticə əlaqələrinin bütün zəncirini izləsək, görə bilərik ki, tədbirlərin hər biri həm gəlirə (V) və həm də tədiyyə balansına (V) və həm də az vacib olan faiz dərəcəsinə (i) təsir edir. Pul-kredit və büdcə siyasətini ancaq V və ya ancaq V-yə təsir etmək üçün istifadə

etmək qeyri mümkündür. Bu vəziyyət tədqiq etmək üçün bütün əsas bazarlarını hər birini ayrı-ayrılıqda təhlil edək.

Təsbit olunmuş valyuta məzənnəsi sistemində açıq iqtisadiyyatın makromodeli haqda ümumi təsəvvür yaranır.

Iqtisadiyyatın inflyasiyadan və işsizlikdən nə qədər uğurla yola qutarması məcmu tələb və məcmu təklifdən asılıdır. Rasional əmtəə bazarı o halda tarazlıqda qalır ki, əgər indi artıq faiz dərəcəsindən (i), gəlirdən (V) və fiskal siyasət kimi irəliləyişlərdən aslı olan, məcmu tələb milli məhsulun buraxılış səviyyəsinə bərabərdirsə (yenidən V-də).

Makroiqtisadi amillərin qarşılıqlı təsir etdiyi digər ölkə bazarı pul bazarıdır. Adi hal kimi onda tələb və təklif tarazlaşmalıdır.

Əhalinin sərəncamına daxil olan pul qalıqlarının təklifi, kobud desək adi «pul təklifi» ilə mərkəzi bankın siyasətində tərtib edilmiş komplekslə, kreditlərin kəmiyyətini və dövriyyədə pul kütləsini tənzimləyən maliyyə institutlarının və bank sisteminin əməliyyatları ilə müəyyən edilir. Pula olan tələb müsbət şəkildə iqtisadi aktivlik səviyyəsilə və ya təqribən məcmui milli məhsulun buraxılış işinin (V) səviyyəsilə bağlıdır. Hər il ərzində nə qədər çox məhsul buraxılırsa, əhalinin kassa həcmi bir o qədər çox olacaq və firmalar əvvəlcədən gözlənilməyən xərclər həcmi üçün öz əllərində pul saxlamaq istəyirlər. Pula olan tələb faiz dərəcəsilə (i) əks (mənfi) (tərs mütənasibdir) şəkildə bağlıdır.

Üçüncü bazarda xarici valyutanın məbləğilə ona olan tələb arasında tarazlıq təyin olunur. Bu bazarı «valyuta bazarı» da adlandırmaq olar. Əgər valyuta

bazarının dinamikasının təhlilinin nəzərdə tutulursa və ya «tədiyyə balansı» kimi adlandırıla bilər. təsbit olunmuş valyuta məzənnələri sistemi haqda danışırıqsa, bu sistem çərçivəsində tədiyyə balansının müsbət qalığı (V) yerli valyutanın xaricilərə mübadilə də xalis alışını bildirir. Tədiyyə balansına təsbit olunmuş valyuta məzənnələri sistemində təsir iki hissəyə bölünə bilər: ticarət balansı və ya idxal çıxaraq ixrac milli məhsul buraxılışında tərs (mənfi) şəkildə asılıdır. valyuta məzənnəsində verilmiş qəbildən olan tədbirə («yavaş-yavaş hay verməsilə») əks olunur (təzahür edilir). Qısamüddətli aspektdə daxili stabilləşmə ilk növbədə fiskal və pul-kredit siyasətini köməyi ilə məcmui tələbin tənzimlənməsi metodları ilə həll edilə bilər.

Qeyd edək ki, təsbit olunmuş valyuta məzənnələri sistemində ölkə makroiqtisadi siyasətin problemlərilə rast gəlməli olur. Beləliklə, eyni zamanda daxili və xarici tarazlıq yaratmaq çox vaxt çətin olur. Ancaq xarici tarazlığı təyin etməyə, yəni, xarici tədiyyələri balanslaşdırmağa can atan hökumət daxili işsizliyə və inflyasiyaya nəzarətdən çıxmağa yol verir. Eyni zamanda büdcə və pul kredit siyasətinin köməyi ilə ancaq məcmui tələbin tənzimlənməsi tədiyyəsinin müsbət və ya mənfi qalığının genişlənməsinə və bununla da valyuta məzənnəsinin təsbit olunmuş məzənnəsinin saxlanılmasının istənilən vədlərinin pozulmasına gətirə bilər.

Buna görə də dövlət müdaxiləsinin daha sərfəli şəkildə ölçülüb biçilməsi tədbirlərini seçmək lazımdır. Həm daxili və həm də xarici tarazlığı saxlayan üsullardan biri tədiyyə balansının vəziyyətinə nəzarət üçün pul-kredit alətlərindən istifadə etmək lazımdır. Bu zaman isə büdcə siyasəti daxili vəzifəsinin – məcmui tələbi tənzimlənməsinin həll edilməsinə istiqamətlənməlidir. Kapitalların tam beynəlxalq mobilliyi kimi bəzi ekstremal şəraitlərdə (təsbit valyuta məzənnələrində) kredit-pul siyasəti tədiyyə balansı ilə o qədər bağlı olur ki, daxili pul bazarına təsir etmək imkanını tam şəkildə itirir.

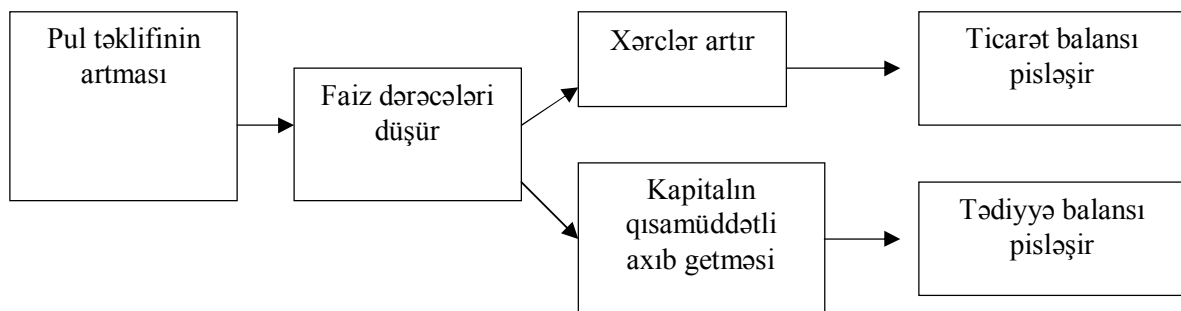
Qeyd edək ki, tədiyyə balansının və məcmui tələbi eyni zamanda taraz səviyyələrində saxlamaq üçün üç bazara təsir edən makroiqtisadi tədbirlər yığımını seçmək lazımdır. Bu vəzifə aşağıdakı şəkildə isə müsbət (düz) asılıdır. O, həm də

xarici tələbdə ekzogen (müstəqil) hərəkətlərlə dəyişilə bilər. Tədiyyə balansının maliyyə hissəsi başlıqla olaraq faiz dərəcələrindən (həm daxili, həm də xarici) asılıdır.

Tədiyyə balansına pul-kredit siyasətinin təsiri daha müəyyən edicidir: pul kütləsinin artması tədiyyə balansının vəziyyətini pisləyir. Bu xüsusilə eksponsiyanın əvvəlində daha güclü olur. Şəkil 3-dən görünür ki, faiz dərəcəsinin aşağı düşməsi tədiyyə balansına ikili təsir göstərir. Banklardan əlavə olaraq əldə edilmiş kreditlər əlavə üçün istifadə edilir. Əlavə xərclərin və milli gəlirin çoxlu eksponsiyasını doğurur. Bu da heç şübhəsiz ki, qiymətlərin artımı ilə müşayiət olunacaqdır. Heç şübhəsiz ki, gəlirlərin və qiymətin artımı öz növbəsində idxalı artırır və ticarət balansını pisləşdirir.

Qiymət siyasətinin tədiyyə balansına təsiri bir çox əlamətlərinə görə oxşardır.

Şəkil 3.1. Pul təklifinin genişlənməsinin tədiyyə balansına təsiri.

Onların hər ikisindən istifadə zamanı iqtisadi aktivliyi genişlənməsi tədiyyə balansına mənfi təsirə gətirib çıxarır (gəlir vasitəsilə). Bu və ya digər siyasətin əsas fərqli cəhəti onların faiz dərəcələrinə təsiridir. Bu faiz dərəcəsi fiskal stimulların istifadəsi zamanı artır və kredit sponsiyası nəticəsində isə aşağı düşür. Əgər biz müvəqqəti olaraq büdcə siyasətinin və pul-kredit siyasətinin faiz dərəcəsinə təsirinin təhlilini kənara qoysaq və onların ancaq gəlir və xərclərə təsirinə fikrimizi cəmləşdirsək biz onda makroiqtisadi siyasətin əsas dilemasının təhlilinə yaxınlaşmalı olacağıq: çox vaxt ancaq təkcə məcmui tələbin tənzimlənməsi alətlərindən istifadə etmək yolu ilə daxili tələbin səviyyəsini yüksəltmək və tədiyyə balansını yaxşılaşdırmaq qeyri-mümkündür. Buna səbəb (bu dilemaya

səbəb) siyasətin iki məqsədinin (daxili və xarici tarazlığın təmin edilməsi) olması və mahiyyət etibararı ilə ancaq bir alətin-məcmui tələbin tənzimlənməsinin (pul kredit və ya fiskal siyasət formasında) olmasıdır.

3.2. Daxili və dünya qiymətlərinin tənzimlənməsində milli valyuta məzənnəsi riskinin nəzərə alınması yolları.

Daxili və xarici ticarətdə qiymətlər üzrə tarazlıqların əldə olunması məqsədlərinin bir yerdə həll edilməsi probleminin həll edilməsinin digər bir yolu valyuta məzənnəsinə xarici tarazlıqla məşğul olmaq imkanı verməkdən və makroiqtisadi siyasəti ancaq daxili tarazlıq aid olan problemlərin həll edilməsinə yönəltməkdən ibarətdir.

Əgər biz üzən valyuta məzənnəsi sisteminin əlamətlərinin və ya şərtlərinin tətbiq etsək, makroiqtisadi siyasəti üçün daxili iqtisadiyyatı, başlıca olaraq qiymət və qiymətlərin formalaşması prosesini nəzarətdə saxlamaqda təsbit olunmuş valyuta məzənnəsinə nisbətən asan və ya çətin olacağı məsələsini – bu, ilkin və siyasi cəhətdən mübahisəli məsələni həll etməkdən ötrü təsbit olunmuş valyuta məzənnələri ilə müqayisədə valyuta məzənnəsi zamanı müxtəlif növ makroiqtisadi şoklara iqtisadiyyatın reaksiyasını və sözsüz ki, qiymət məsələsini tədqiq edək.

Təsbit olunmuş qiymətlər və üzən valyuta məzənnəsi sistemlərini və bu zamana daxili və xarici tarazlıq məsələlərini müqayisə etməkdən ötrü təsbit olunmuş valyuta məzənnəsi sistemindəki modeldən istifadə edə bilərik. Bu zaman həmin model üzən valyuta məzənnəsi sistemi üçün modifikasiya edilməlidir.

Üzən valyuta məzənnələri zamanı pul siyasəti milli gəlirə və onunlada ölkə daxili qiymətlərə və qiymət səviyyəsinə çox güclü təsir göstərir. Bunun nə cür baş verməsini başa düşməkdən ötrü daxili təklifinin bilərəkdən genişlənməsi halını götürək.

Pul kütləsinin genişlənməsi bizim milli valyutada borc alınmasını yüngülləşdirir, faiz dərəcəsini artırır, xərclərin və qiymət səviyyəsinin artmasına aparır. Bildiyimiz kimi xərclərin artımı faiz dərəcəsinin aşağı düşməsilə birlikdə

tədiyyə balansının yaxın gələcəkdə pisləşməsinə gətirir. Əgər valyuta məzənnəsi təsbit olunmuşdursa və tədiyyə balansı pul kütləsinə təsir etmirsə heç nə əlavə oluna bilməz. Lakin çevik valyuta məzənnəsi zamanı tədiyyə kəsiri qala bilməz. İndi xarici valyutaya tələb onun təklifini daha çox üstələyirsə, onda bizim milli valyutamız dəyərdən düşür. Bizim valyutamızın dəyərdən düşməsi yeli firmalara xaricilərlə rəqabəti zəiflədirlər. Belə ki, idxalı azaldır və ixracı artırır. Yəni yerli firmaların rəqabət qabiliyyətinin yeni səviyyəsi yerli istehsal məhsullarına xərcləri artırır.

Dünya iqtisadiyyatında baş verən bir çox şoklar ölkənin təsbit edilmiş və ya üzən (çevik) valyuta məzənnəsinə malik olmasından aslı olmayaraq iqtisadiyyata və heç şübhəsiz ki, qiymət və qiymət səviyyəsinə təsir göstərir.

dörd növ şoklar mövcuddur:

- a).İxracat olan tələb tərəfindən şok;
- b) İdxal təklifi tərəfindən şok pozuntusu;
- v) Beynəlxalq kapital axınında şok;
- q) daxili şoklar.

Bir çox hallarda şokların adı mənbəyi ixracat xarici tələbi tərəddüdləşdirir. Bu tərəddüd xüsusilə çox dar məhsul (az sayda) ixracatı üzrə ixtisaslaşmış ölkələr daha kəskin şəkildə hiss edirlər. Bu məhsullara olan tələb idxal edən ölkələrdə iqtisadi tsikldən çox güclü aslıdır.

Çevik valyuta məzənnələri, görüldüyü kimi ixracat tələbatında tərəddüdlər şəraitində daha yaxşı işləyir. Onlar ixracat-tələb şoklarına avtomatik qismən təsir göstərir. İxracat gəlirləri aşağı düşdüyü kimi milli valyuta dəyərdən düşməyə başlayır. Bu dəyərdən düşmə milli məhsula yeni tələbi yaradır. İxracatçılar hiss edəcəklər ki, onların məhsuluna xarici tələb artır, belə ki onların dəyərdən düşmüş daxili valyutada donemikasiya edilmiş qiymətləri xarici alıcılar üçün cəlb edilmiş qiymətləri xarici alıcılar üçün cəlb edici görsənirlər. İdxalla rəqabət aparan əmtəələr istehsal edən sahələr, daxili bazarda özünə böyük pay təmin edir. Belə ki, xarici əmtəələr daha baha olur. Valyuta məzənnəsinin aşağı düşməsinin bu itkiləri ixracat gəlirlərinin ilkin itkisinin effektini tam şəkildə ləğv etmir. Bu itki

iqtisadiyyatda öz əksini tapır, lakin onu kompensasiya etməyə kömək edir. Çevik valyuta məzənnələri, istənilən şokdan sonra pulların xalis beynəlxalq axınını təzədən tarazlığa gətirərək daxili pul kütləsini pulun axıb getməsindən qorunmağı yüngülləşdirir.

Qeyd edək ki, müxtəlif valyuta rejimləri zamanı milli gəlirin və qiymətlərin idxalın təklifində baş verən puzuntularla qarşılıqlı əlaqəsi daha mürəkkəbdir.

Nəticə tam şəkildə şokun a) milli alacılıq qabiliyyəti; b) idxalın ümumi dəyərinə ilkin təsirindən asılıdır. Biz aydın nəticə ala bilərik ki, əgər ki, ən təbii lakin idxalın təklifindəki puzontuların ən qorxusu ilə kifayətlənəcəyiksə buna aiddir xarici təklifdə gözlənilməz məhdudiyyət. Bu hal milli alacılıq qabiliyyətini aşağı salır və ilk əvvəl idxalın ümumi dəyərini yüksəldir.

Çevik (üzən) valyuta məzənnələri kapital axını ilə törənmiş şoklar zamanı aralıq nəticə verir. Aydındır ki, onlar təsbit olunmuş valyuta məzənnəsi ilə müqayisədə iqtisadiyyatı daha yüksək dərəcədə qoruyurlar. Çevik valyuta məzənnələri zamanı kapitalın axıb getməsi milli valyutanın dəyərini aşağı düşməsinə doğura bilər. Bu qiymətdən düşmə milli istehsal üçün xarici istehlakçılarla rəqabəti yumşaldır, ticarət balansını yaxşılaşdırır. Bundan başqa əlavə olaraq qeyd edək ki, milli gəlirdə qeyri stabillik daxili tələbdə və pula olan tələbdə xaotik dəyişmələrlə də baş verə bilər. Bu destabilləşdirmənin dərəcəsi yenə də valyuta məzənnəsinin hansı sistemdə olmasından asılıdır. Qeyd edək ki, valyuta məzənnələri sistemləri arasında seçki cəmiyyətin istehsalın və ya qiymətlərin stabilliyinə üstünlük verməsindən asılıdır. Pul siyasəti çevik valyuta məzənnəsi zamanı daha səmərəli olar.

İngilis maliyyə dairəsinin jurnalı olan «Benker» qeyd edirdi: «Valyuta məzənnələrinin daima yüksəlməsi və ya azalması əməli şəkildə həm ölkələr arasında, həm də milli iqtisadiyyat çərçivəsində istehsal fəaliyyəti şəraitinə təsir edir». Üzən valyuta məzənnələri şəraitində qiymət səviyyəsinin artmasının xarici amillərinin təsiri güclənmişdi. Həm də qiymət səviyyəsinin artmasına valyuta məzənnələrinin həm artmalı və həm də aşağı düşməsi təsir göstərə bilər. İdxal edilən əmtəələrin bahalaşması nəticəsində valyuta məzənnəsinin aşağı düşməsi

ölkədə ümumi qiymət səviyyəsinin artmasına gətirib çıxarır. Xarici mühit qiymət artmasına təsirinə başlıca kanalı xarici valyutanın axını və onun təminatı altında milli pul imkanlarının buraxılışı nəticəsində dövriyyədə pul kütləsinin artmasıdır.

Həqiqətən də valyutanın məzənnəsinin aşağı düşməsi nəticəsində idxala qiymətin yüksəlməsi nəinki xammala həm də istehlak əmtəələrinə – ölkədə ümumi qiymət səviyyəsinə təsir edir. Üzən valyuta məzənnələri sistemində valyuta məzənnələri isə və qiymət səviyyəsinin artma prosesləri ilə qarşılıqlı əlaqə başqa cürdür. Belə ki, əgər təsbit olunmuş valyuta məzənnələri şəraitində hər bir ölkədə qiymət səviyyəsinin artma tempi orta illik tempə yaxın idisə, aktiv tədiyyə balanslığı ölkələr isə qiymət səviyyəsinin artması idxalından əzab çəkirdilərsə, çevik valyuta məzənnəsi sistemində isə ölkələr üzrə qiymət səviyyəsinin artma templərində fərqlər əmələ gəlir.

Valyuta məzənnələri iqtisadiyyatın xarici ticarət sektoruna təsirindən , həm də daxili istehsalat, məşğulluğa və qiymətlərə təsir edir. Onların təsiri ixracat əmtəələrinin istehsalına və idxalla rəqabət aparan sahələrin məhsullarına daha çox, milli istehlak əmtəələrinə isə az dərəcədə təsir edir. Valyuta amilinin təkrar istehsal prosesinin xarakterinə təsirinin həcmi, iqtisadiyyatın alıcılığı dərəcəsindən asılıdır. Deməli üzən valyuta məzənnələri dünya xarici qiymətlərə güclü, daxili qiymətlərə bir qədər zəif təsir etmiş olur.

3.3. Azərbaycan Respublikasının xarici ticarətinin beynəlxalq əlaqələr sisteminə integrasiyasında qiymət siyasətinin təkmilləşdirilməsi yolları.

Xarici ticarət-xarici iqtisadi əlaqələrin təzahür forması olub daxili istahsalçı və istehlakçı təbəqələrinin maraq və mənafeələrinin ölkə sərhədlərindən kənarda təmin edilməsinə əsaslanan alqı-satqı aktlarının məcmusudur. Xarici ticarət dünya bazarının fəaliyyət mexanizmini özündə əks etdirir və burada iki tələb və təklifin qarşılıqlı münasibətləri fonunda inkişaf edir. Bu baxımdan daxili və xarici ticarət arasında özünəməxsus fərqli xüsusiyyətlərin olması təbiiidir. Daxili ticarət-ölkə sərhədləri daxilində həyata keçirildiyindən biləvasitə dövlətin daxili qanunlarına və iqtisadiyyatı tənzimləyən normativ qanunvericilik aktlarına söykənir. Problemə bu

aspektdən yanaşsaq belə qənaətə gəlmək olar ki, daxili ticarət ölkənin iqtisadi inkişaf istiqamətinə əsaslanır ki, iqtisadi sistemin tipindən və xarakterik xüsusiyyətlərindən əhəmiyyətli dərəcədə asılı olur. Daxili ticarəti şərtləndirən ən mühüm cəhətlərindən biri onun xalqın adət-ənənələrindən, habelə zonal və məhəlli xüsusiyyətlərdən biləvsaitə asılı olmasıdır. Deməli belə çıxır ki, ölkələrdə mövcud olan iqtisadi sistemlərdən, adət-ənənələrdən, təbii-iqtisadi regionların xüsusiyyətlərindən asılı olaraq daxili ticarət formalaşır və inkişaf edir.

Daxili ticarətin özəl xüsusiyyətləri ilə bağlı nəzəri fikirləri əyani praktika ilə sübuta yetirmək olar. Hamımıza məlumdur ki, keçmiş Sovetlər İttifaqındakı daxili ticarət yaxın qonşularımız olan İran və Türkiyənin, habelə ABŞ-nın və digər dövlətlərin daxili ticarəti bir-birindən köklü şəkildə fərqlənmişdir. Bu fərqli cəhətlər təkcə vitrinlərin formasında və quruluşunda deyil, həm də daha radikal olaraq mövcud iqtisadi sistemin təbiətindədir. Belə ki, Sovetlər İttifaqında mərkəzləşdirilmiş planlaşdırma və inzibati idarəetmə qanunları hökm sürdüyündən əmtəə və xidmətlərin mübadiləsində və istehlakçılara çatdırılmasında da mərkəzləşdirilmiş bölgü meyarları hakim mövqe tuturdu. İstehsalat tutmuş istehlakçıların zövqlərinədək geniş dövlət inhisarı mövcud idi. Bu isə daxili ticarətdə mərkəzləşdirilmiş prinsiplərin həlledici rolə malik olması ilə şərtlənirdi. Bazar mexanizmi, onun tələb və təklif əsasında tənzimlənməsi olsa-olsa qismən kolxoz bazarlarında özünə göstərə bilərdi.

Müqayisə etdiyimiz digər dövlətlərdə isə əslində klassik bazar iqtisadiyyatın fundamental qanunları hökm sürdüyündən daxili ticarət daxili əmtəə istehsalçıları ilə istehlakçıları arasında müdaxiləsiz formada tələb və təklif əsasında həyata keçirilir.

Lakin hər bir ölkənin daxili ticarətdə mövcud olan özünəməxsus standartları xarici ticarətə şamil oluna bilməz. Xarici ticarət dünya bazarının dünyəvi və beynəlxalq xarakter daşıyan standartlara əsasən həyata keçirilir. Əgər daxili ticarətdə ölkədaxili qiymətlər fəaliyyət göstərsə, xarici ticarətdə dünya bazar qiymətləri fəaliyyət göstərir. Xarici ticarətdə dövlətlərarası iqtisadi münasibətlər,

məhsul istehsalı, ona olan tələb, məhsulun keyfiyyəti, dünya standartlarına uyğunluğu əsas götürülür.

Xarici ticarətin obyektiv zəruriliyi nəzəri və praktiki iqtisadiyyatda aşağıdakı faktorlarla şərtlənir.

1. İstehsal edilən məhsulların fərqli istehsal xərclərinə başa gəlməsi. Bu baxımdan xarici ticarət beynəlxalq iqtisadi münasibətlər fonunda qədim dövrlərdən yaranıb formalaşmağa başlamışdır. Klassik iqtisadi nəzəriyyə baxımından belə bir ideya daha maraqlı və real görünür ki, əgər hər hansı bir məhsulun konkret bir ölkədə istehsalı məhsuldar və səmərəli deyilsə, onda həmin məhsulun kənardan gətirilməsi daha sərfəli ola bilər. Xarici ticarətin formalaşması və beynəlxalq ticarətin səmərəliliyi əslində D.Rikkardonun müqayisəli üstünlük nəzəriyyəsi ilə şərtlənir. İqtisadi nəzəriyyəyə əsasən sübut olunur ki, hər hansı bir ölkə məhsul istehsalını az istehsal xərcləri ilə həyata keçirə bilmirsə, məhsul həmin ölkə üçün yüksək maya dəyərinə başa gəlsə, onda məhsulun ucuz istehsal edildiyi ölkələrdən həmin məhsulun alınması hər iki ölkə üçün səmərəli ola bilər.

2. Ölkədaxili istehsal həcmnin istehlak tələbatının ödəməməsi. Əgər ölkə ərazisində istehsal edilən məhsulun həcmi hər hansı səbəbdən ölkə əhalisinin tələbatını ödəyə bilmirsə, onda tələbatın ödənilməsi üçün hətta büdcə vəsaiti hesabına həmin məhsulu xarici ölkədən almaq qaçılmazdır. Fikrimizi əyani bir misalla izah edək: Azərbaycan respublikasında yerli taxıl istehsalı ölə əhalisinin son dövrlərdəki yalnız 3-5 aylıq ehtiyacını təmin etməyə imkan verir. Təbii ki, bu halda xarici ölkədən xarici ticarət yolu ilə taxıl almağa məcburuq. Bu təməmlə başqa bir mülahizənin mövzudur ki, biz həmin taxılı hansı qiymətə, hansı şərtlərlə əldə edirik, yerli istehsalı artırmaq kimi imkanlar vardır.

3. Dünya bazarına yüksək keyfiyyətli və rəqabət qabiliyyətli məhsul çıxaran ölkənin yüksək valyuta gəlirlərinə malik olması. Adətən müəssisələrin yüksək valyuta gəlirlərinə malik olması onun xarici bazara çıxma bilməsi, ixrac yönümlü məhsul istehsal etməsi ilə bağlıdır. Müəssisələrin xarici bazara məhsul ixracı bir qayda olaraq üç faktorla şərtlənir:

a) daxili bazarın tələbatını ödədikdən sonra artıq qalan məhsulun xarici bazara çıxarılması;

b) daxili bazarda istehlakçıların alıcılıq qabiliyyətinin zəif olması, dünya bazarında isə tələbatın və qiymətin yüksək səviyyədə olması;

v) yerli müəssisənin coğrafi baxımdan xarici ölkələrin sərhədlərinə yaxınlığı və xarici bazara çıxışın məhsulun daxili bazara hərəkəti ilə müqayisədə daha səmərəli olması.

Xarici ticarətin əsas məqsədi dövlətin beynəlxalq iqtisadi əlaqələr sistemində integrasiyasını, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq yerli müəssisələrin beynəlxalq bazara çıxışını, daxili əmtəə istehlakçıların valyuta gəlirlərini təmin etməkdən ibarətdir. Bütün bunlar isə nəticə etibarı ilə dövlət büdcəsinin gəlirlərinin sabit və etibarlı şəkildə formalaşmasına əlverişli şərait yaradır. Dövlətin xarici ticarəti əsas etibarı ilə səmərəli şəkildə həyata keçirilən xarici ticarət siyasəti əsasında formalaşır. Dövlətin xarici ticarət siyasəti bir qayda olaraq dövlətin strateji maraqlarının və milli təhlükəsizliyinin gözlənilməsinə xidmət edir. Azad iqtisadiyyat şəraitində təsərrüfatçılığın bütün sferalarında planlaşdırma və inzibati bölgü prinsiplərinin liberallaşdırılması iqtisadi sərhədlərin şəffaflaşdırılması ilə müşahidə olunur. Şəffaf iqtisadi sərhədlərin mövcudluğu ilə idxal və ixrac əməliyyatlarına hər hansı müdaxiləni istisna edir. Məhz belə şəraitdə xarici ticarət siyasətinin səmərəliliyi ölkə iqtisadiyyatının xarici asılılığının qarşısının alınması, dövlətin ərazisində çoxsaylı valyuta gəlirlərinin daxil olunması ilə şərtlənir.

Iqtisadi sərhədlərin şəffaflığı, xarici ticarətin liberallaşdırılması nöqtəyindən nəzərdən əcnəbi dövlətlərin məhsullarının ölkə daxilində pula çevrilərək dəyər formasında ölkədən kənarlaşdırılması dünya praktikasında effektiv xarici ticarət sayılır, ən yaxşı halda kapitalın xarici axını hesab edilir. Deməli, xarici ölkələrin əmtəələri respublika daxilində pula çevrilərək ölkədən çıxarılsa bu proses nəticə etibarı ilə ölkədə kapital açılına, nəqd pul vəsaitinin kənara daşınmasına gətirib çıxarır. Bütün bunlar yekunda dövlətin vəssalçılığına, onun bir və ya bir neçə xarici ölkədən, həmçinin dünya bazar konyukturundan asılılığına gətirib çıxarır.

Bazar münasibətləri şəraitində dövlətin xarici ticarət siyasətinin ən mühüm məqsədlərinə aşağıdakılar aid edilir.

a) ölkə iqtisadiyyatında səmərəli strukturun yenidən qurulmasının həyata keçirilməsi;

b) mülkiyyət formasından asılı olmayaraq daxili əmtəə istehsalçılarının dünya bazarına çıxmaq imkanlarının stimullaşdırılması və rəqabət qabiliyyətli əmtəə təklifinin təmin edilməsi;

v) müəssisələrin valyuta gəlirlərinin və dövlət büdcəsinə daxil olan ödəmələrin həcmnin artırılması;

q) ölkə əhalisinin tələbatının, müəssisələrin sərfəli partnyorluq münasibətlərinə daxil olmasının təmin edilməsi;

d) dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi;

Dövlətin xarici ticarət siyasətinin yuxarıda adı çəkilən prioritet məqsədlərinin reallaşdırılması effektiv xarici ticarətin həyata keçirilməsində ən mühüm vəzifə hesab edilir.

Dövlətin xarici ticarət siyasətinin yuxarıda göstərilən məqsədlərinin reallaşdırılmasına ilk növbədə ölkənin idxal, ixrac münasibətlərindəki mövcud, əslində kifayət qədər köhnəlmiş stereotiplərdən uzaqlaşdırılması yolu ilə nail oluna bilər. Belə ki, keçmiş Sovetlər İttifaqı zamanında respublika əhalisinin və müəssisələrinin bütün ehtiyacları mərkəzləşdirilmiş qaydada təmin olunurdu. İcrada isə bir qayda olaraq xammal və yarımfabrikatlar üstünlük təşkil edirdi. Məlum olduğu kimi ixracda hazır məhsulun deyil, xammal və materialların üstünlük təşkil etməsi heç də yaxşı bir nəticə vəd etmir. Ölkə ən yaxşı halda xammal ixracatçısı kimi tanınmaqla, dünya bazar konyukturunun dəyişməsindən asılı olur və ən nəhayət sənaye məhsulları ixracatçılarının satış bazarlarına çevrilir. Odur ki, xarici ticarətin səmərəliliyini təmin etmək, ixrac fəaliyyətindən əldə edilən gəlirlər hesabına dövlət büdcəsinin mədaxil hissəsinin həcmi artırmaq məqsədilə məhsul ixracının strukturunda zəruri dəyişikliklər, yeniləşmələr həyata keçirilməlidir. İxracın strukturunda hazır məhsulların, o cümlədən emal, maşınqayırma və sənaye məhsullarının xüsusi çəkisini əhəmiyyətli dərəcədə

yüksəltmək idxal-ixrac balansında müsbət saldonun əldə edilməsi üçün aparıcı faktor sayılır.

Bazar münasibətləri şəraitində xarici ticarət siyasətinin dövlətin strateji məqsədlərinə uyğunlaşdırılması və onun səmərəliliyinin yüksəldilməsi məqsədilə elmi-texniki tərəqqinin ən yeni nailiyyətlərinin istehsalata tətbiqi və mütərəqqi texnologiyaların cəlb edilməsi əsasında yerli istehsalçıların xarici partnyorlarla istehsal kooperasiyasının genişləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bu kooperasiya ilk növbədə dünya bazarına rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalının və onun müvəffəqiyyətli reallaşdırma kanallarının seçilməsinə imkan verməli, xarici ticarət fəaliyyətindən mənfəətin həcmnin artmasına şərait yaratmalıdır.

Müasir dünyanın iqtisadi reallıqlarına cavab verən xarici ticarət siyasəti əlverişli və qarşılıqlı faydalı ticarət, idxal-ixrac rejimlərinin yaradılmasını özündə əks etdirir ki, bu da inkişaf səviyyəsindən və iqtisadi rejimindən asılı olmayaraq, eləcə də mülkiyyət forması əsas götürülməməklə bütün xarici-iqtisadi partnyorlarla münasibətdə diskriminasiya xarakterli ticarət məhdudiyyətlərinin aradan götürülməsi və yeni məhdudiyyətlərin yaradılmamasına əsaslanmalıdır.

Dövlətin xarici ticarət siyasətinin müvəffəqiyyəti ixrac fəaliyyətinin strukturunun yeniləşdirilməsi ilə yanaşı yerli müəssisələrin dünya bazarında məşin və avadanlıqlar, texnologiya, nəqliyyat və kommunikasiya vasitələri əldə etməsini asanlaşdırmasıdır. Bu məqsədlə yerli müəssisələrə iqtisadi, maliyyə və marketinq yardımı göstərilməli, inhisarlaşdırılmış sahələrə və bazarlara məhsul və xidmətlərin yeridilməsinə şərait yaradılmalıdır.

İstər yerli əmtəə istehsalçıların və istərsə də inkişaf etmiş dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, iqtisadi böhran şəraitini yaşayan müəssisələrin xarici iqtisadi əlaqələri və onların dünya bazarına çıxması kəskin maliyyə problemləri ilə müşayiət olunur. Odur ki, müəssisələrin xarici-iqtisadi əlaqələrinin maliyyə problemlərini aradan qaldırmaq məqsədilə dövlətin valyuta-maliyyə tənzimləyicilərindən istifadə olunması, xarici ölkələr, beynəlxalq kredit təşkilatları ilə münasibətlərinin tənzimlənməsi məqsəduyğun hesab edilir. Məhz bütün bu

tədbirlər ölkənin xarici-iqtisadi maraqlarının səmərəli müdafiə sisteminin yaradılmasına imkan verir.

Postsosialist iqtisadiyyatını yaşayan ölkələrin transformasiya təcrübəsi göstərir ki, sosialist təmayüllü təsərrüfatçılıq sisteminin dünya təsərrüfatına integrasiya ilk növbədə xarici ticarət kursunun liberallaşdırılması istər daxili, istərsə də xarici əmtəə və xidmətlərin hərəkətindəki mühdudiyyətlərin aradan qaldırılmasını, müdaxiləsiz və liberal xarici iqtisadi fəaliyyət rejiminin yaradılmasını nəzərdə tutur. Lakin bu kursun davam etdirilməsi ilə yanaşı daxili bazarda xarici rəqabətə nəzarət vasitəsilə daxili əmtəə istehsalçılarına yardım göstərilməsi iqtisadiyyatda həyata keçirilən struktur siyasətinin əğırlıq mərkəzinin paritet istiqamətini təşkil etməlidir.

Yerli təsərrüfat subyektlərinin xarici sifarişləri yerinə yetirməsi onların bərabərtərəfli partnyorluq münasibətlərində iştirakı xarici bazarlarda əmtəə və xidmətlərin yerləşdirilməsi ilə şərtlənir. Bir sıra hallarda isə yerli təsərrüfat subyektlərin xarici iqtisadi fəaliyyət zamanı öz partnyorları ilə maliyyə mənimləmələri ilə bağı əlaqələrə girərək iri həcmdə kapitalın uçotdan yayınmasına, həmçinin vergidən yayınmalara şərait yaradırlar. Bu qəbildən olan çatışmamazlıqları aradan qaldırmaq məqsədilə müəssisələrin xarici iqtisadi fəaliyyətinə və valyuta əməliyyatlarına dövlət nəzarəti, həmçinin müəssisələrin təsərrüfat maliyyə fəaliyyətinin auditor yoxlamalarının həyata keçirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dövlətin xarici ticarət fəaliyyətinə nəzarəti təkcə maliyyə və valyuta əməliyyatlarının şəffaflığını təmin etmək məqsədilə həyata keçirilən tədbirlərlə məhdudlaşdırılmamalı, eyni zamanda xarici bazarlarda fəaliyyət göstərən yerli əmtəə istehsalçılarının iqtisadi maraqlarının müdafiəsi də ön plana çəkilməlidir.

Müvəffəqiyyətli xarici ticarət siyasətinin aparılması iqtisadiyyatın sabitləşdirilməsinə əlverişli şərait yaradır. Bu prosesin səmərəliliyi və eyni zamanda çoxsaylı problemlər doğurması onunla şərtlənir ki, ölkə xammal ixracatçısı kimi ixtisaslaşmışdır. Məhz bu baxımdan xarici ticarət siyasətinin müvəffəqiyyəti ölkənin xarici ticarətdəki mövqeyinin yaxşılaşmasına gətirib çıxara

bilər. Bu məqsədlə ilk növbədə xarici iqtisadi fəaliyyətə tətbiq edilən güzəştlərə yenidən baxılması, bu cür güzəştlərin verilməsinin kəskinləşdirilmiş rejiminin müəyyənləşdirilməsi, eyni zamanda sənaye ixracının təşviq edilməsi, əvvəlki və yeni bazarların əldə saxlanılması və ən nəhayət hazır məhsul ixracının həcmının artırılması məqsədilə ixrac edən subyektlərin beynəlxalq marketinq peşəkarlığının yüksəldilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Beynəlxalq Ticarət Təşkilatının tələblərinə uyğun olaraq ixrac subyektlərinə qarşı ayrıseçkilik münasibətlərinin aradan qaldırılması məqsədilə bütün partnyorlara əlverişli ticarət rejiminin yaradılması haqqında razılığa nail olunması, eyni zamanda inhisarçı idxal subyektinin funksiyalarını yerinə yetirən dövlətin rolunun nəzərə cərpacaq dərəcədə məhdudlaşdırılması bazar münasibətləri şəraitində müvəffəqiyyətli xarici ticarətin prioritet istiqamətini təşkil edir. Vəziyyəti mürəkkəbləşdirən ən mühüm cəhətlərdən biri isə əsas etibarını kənd təsərrüfat rayonlarından ibarət olmasına baxmayaraq ölkənin hələ də taxıl idxal etməsidir.

Aparılan araşdırmalardan belə qənaət gəlmək olar ki, ölkə əhalisinin ehtiyaclarını təmin etmək baxımından daxili istehsalın xüsusilə ərzaq məhsulları üzrə özünü ədəmə səviyyəsi ən yaxşı halda 75%-dən o tərəfə keçmir. Belə bir həqiqəti xüsusi olaraq vurğulamaq vacibdir ki, yaxın keçmişdə daxili istehsalın özünü ədəmə səviyyəsinin kifayət qədər olmasının səbəblərindən biri də kooperativ tədarük qurumlarının fəaliyyət göstərməsi olmuşdur. Həmin tədarük qurumları məhsulu yerlərdə əhalidən təminatlı qiymətlərlə tədarük edir, onu o vaxt üçün fəaliyyətdə olan dövlət və emal strukturlarına özləri üçün sərfəli qiymətlərə satırdılar. Hazırda isə həmin kooperativ tədarük qurumlarının fəaliyyətinin iflic olması nəticəsində istehsalçı öz məhsulunu yerlərdə realizə edə bilmir və məcbur olur ki, özü birbaşa şəhərə üz tutsun. Bu isə əksər hallarda nəqliyyat və digər xərclərin yüksək olması səbəbindən zərərlə yekunlaşır. Bu prosesə daxili bazarın qorunması üzündən xaricdən gətirilən malların yerli məhsuldan ucuz olmasını da əlavə etsək, daxili kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçısı növbəti ilə istehsalı davam etdirmək fikrindən əl çəkir. Beləliklə, istehsalçının ən bəsit və ibtidai dillə desək

«Xərçi borcunu ödəmir». Bütün bunların isə zərbəsi dövlət büdcəsinə dəyir, çünki yerli istehsal tələbatı ödəmədiyindən kənardan almaq reallığa çevrilir.

Yaranmış mürəkkəb vəziyyəti sabitləşdirmək və ölkənin xarici ticarət fəaliyyətində nisbətən əlverişli situasiya formalaşdırmaq məqsədilə taxıl və digər ərzaq məhsullarına xaricdən idxal olunmasını tədricən mühdudlaşdırmaq, həmin məhsullara olan tələbi daxili əmtəə istehsalçılarının gücü hesabına kompensasiya etmək, hal-hazırda aparılan idxalın subsidiyalaşdırılması fəaliyyətindən əl çəkmək, yerli əmtəə istehsalçılarını stimullaşdırmaq tələb olunur.

Idxal və xarici tariflərin struktur siyasətinin fəal vasitələrindən birini çevirmək məqsədilə xarici iqtisadi fəaliyyətin tarif tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi, daxili bazarda xarici rəqabətin optimal səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi, vergi və qiymətqoymanın üstünlüklərini və respublikanın milli-zonal xüsusiyyətlərini əsas götürməklə xarici firma və şirkətlərin daxili iqtisadiyyatdakı hegemonluğunun neytrallaşdırılması xarici ticarət siyasətinin ağırlıq mərkəzinin özündə əks etdirilməlidir. Bu məqsədlə əsas xammal və yarımfabrikatların daxili və dünya qiymətləri arasındakı fərqi məbləğində müvəqqəti tariflərin tətbiqi ölkənin xammal və yarımfabrikat idxalındakı təbii məğlubiyyətinin nisbətən kompensasiya olunmasına gətirib çıxara bilər. Strateji əhəmiyyətli məhsulların ixracına nəzarətin gücləndirilməsi, kvota və lisenziyaların tətbiqindən istifadə edilməsi, ixrac fəaliyyətində dempinq qiymətlərinin tətbiqinə yol verilməməsi, subyektlərin ixrac fəaliyyətindən gəlirlərinin hərəkətinə məhdudiyyətlərin ləğv edilməsi, dövlətin liberal, lakin eyni zamanda ixraca istiqamətlənmiş səmərəli xarici ticarət siyasətinin reallaşdırılmasına xidmət edə bilər. Bütün bunlar eyni zamanda dövlətin əlində məhdud xüsusi ixracçılar qrupunun yaranmasının və ixrac fəaliyyətinin inhisarlaşdırılmasının qarşısının almağa imkan verəcəkdir.

Iqtisadiyyatda etibarlı və çevik maliyyə-kredit sisteminin yaradılması, valyuta nəzarətinin tətbiq edilməsi ölkədən xaricə kapital axınının qarşısını almağa imkan verir ki, bu da xalq təsərrüfatında struktur islahatının aparılmasına əlverişli şərait yaradar. Keçmiş Sovetlər birliyinə daxil olmuş respublikalardan biri kimi

ölkəmizin xarici ticarət fəaliyyətinin səmərəlilik amillərindən biri də keçmiş ittifaq respublikaları ilə bərabər əsaslarla və qarşılıqlı faydalı şərtlərlə təsərrüfat əlaqələrinin normallaşdırılmasından ibarətdir. SSRI-nin dağılması nəticəsində uzun illər formalaşmış qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrin kəsilməsi bütün postsovet respublikalarından məhsul istehsalının azalmasına və eyni zamanda qarşılıqlı faydalı satış bazarlarının itirilməsinə gətirib çıxartdı. Təkcə bir faktı nəzərə çatdırmaq kifayətdir ki, respublikanın Aqrar-Sənaye Kompleksində aparıcı ixrac məhsullarından olan üzümçülük-şərabçılıq məhsullarının ən geniş və əlverişli bazarı məhz şimalda fəaliyyət göstərirdi. İqtisadi əlaqələrin kəsilməsi nəinki təkcə şərab mühsullarından ənənəvi satış bazarlarına ixracdan məhrum etdi və həm də bu bütövlükdə üzüm plantasiyalarının dağılmasına zəmin yaratdı. Keçmiş İttifaq Respublikaları arasında iqtisadi əlaqələrin bərpa olunması həmin ərazidə əmtəə və xidmətlərin, kapitalın və işçi qüvvəsinin maneəsiz hərəkətinə imkan verir. Respublikamızın əksər kənd təsərrüfatı rayonları məhsul yığımı mövsümündə ən təminatlı və gəlirli və satış bazarlarını bərpa edir.

Nəticə

1. Qiymət siyasəti Azərbaycan iqtisadiyyatının dövlət tənzimlənməsinin əsas elementlərindən biri sayılır. Xarici ticarətdə qiymət siyasəti ölkədə bazar münasibətlərinin formalaşdığı şəraitdə siyasi və sosial-iqtisadi dəyişikliklərin dinamik həyata keçirilməsi məqsədilə daxili və xarici iqtisadi maraq və vəzifələrin reallaşmasına və müdafiəsinə yönəldilən siyasi-hüquqi, iqtisadi, təşkilati və digər genişmiqyaslı tədbirlər sistemi kimi müəyyən edilir.

2. Respublikamızda həyata keçirilən xarici ticarətdə qiymətlərin tənzimlənməsinin prinsiplərinin aşağıdakı kimi konkretləşdirilməsinə böyük ehtiyac vardır:

- ölkənin xarici ticarət siyasətinin tərkib hissəsi kimi xarici ticarətdə qiymətlərin tənzimlənməsinin vahidliyi;

- xarici ticarət fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi sisteminin və onun həyata keçirilməsinə nəzarətin vahidliyi;

- ixrac nəzarəti siyasətinin vahidliyi;

- xarici ticarət fəaliyyətində qiymətlərin dövlət tənzimlənməsinin iqtisadi tədbirlər hədəfi;

- xarici ticarət fəaliyyəti iştirakçılarının bərabərliyi və onların fərqləndirilməsi;

- dövlət tərəfindən xarici ticarət fəaliyyəti iştirakçılarının qiymətlərin formalaşması baxımından maraqlarının qorunması.

3. Ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, onlar üçün azad ticarət siyasətinin tam olaraq həyata keçirilməsi bir sıra səbəblər üzündən mümkünsüzdür. Çünki bu ölkələrin əksəriyyətində, o cümlədən Azərbaycanda iqtisadiyyatın bir çox sahələri inkişaf etmiş ölkələrin müvafiq sahələrindən geri qalır. Qeyd olunan vəziyyət isə ölkələrin dünya bazarlarında inkişaf etmiş ölkələrlə münasibətdə qeyri-bərabər şərtlər daxilində rəqabət aparmaq məcburiyyəti qarşısında qalır. Bu zaman həm də yalnız kənd təsərrüfatı, xammal və enerji daşıyıcılarının hasilatı və ilkin emalı sahələri rəqabət aparmaq iqtidarında olur. Odur ki, ilk növbədə milli istehsal

sahələrini gücləndirməyi və onların istehsal etdiyi məhsulları dünya standartları səviyyəsinə çatdırmağı məqsəduyğun hesab edirik. Eyni zamanda bu zaman yerli istehsal məhsullarının daha güclü xarici rəqabətdən qorunması üçün müəyyən tədbirlərin həyata keçirilməsi lazım gələcəkdir, bu da son nəticədə azad ticarət prinsiplərinə uyğun gəlməyəcəkdir.

4. Ölkə məhdud sayda mallar ixrac edir. İqtisadiyyatın diversifikasiyası zəruridir. Ölkənin ixrac etdiyi mallar arasında əsas yeri xammal və enerji daşıyıcıları tutur. Bundan əlavə, ixrac edilən enerji məhsullarının çeşidi də məhduddur. Ölkənin davamlı inkişafı baxımından, xammal və enerji daşıyıcıları, eləcə də neft və neft məhsulları hesabına ixracın artması uzunmüddətli perspektivdə müsbət hal hesab edilə bilməz. Ölkə ixracında qeyri-neft, qeyri-təbii və yüksək texnoloji məhsulların payının az olması. Bu, onu göstərir ki, qeyri-neft məhsullarının istehsalı sahəsində istehsal potensialının inkişaf etdirilməsi və onun effektiv reallaşdırılması ilə bağlı tədbirlər daha da sürətləndirilməlidir.

Azərbaycan məhsullarının rəqabət qabiliyyətinin artması zəruridir. Onu da qeyd edək ki, ixrac strategiyasında heç bir düzəliş aparmadan yalnız idxal sahəsində dəyişikliklərin həyata keçirilməsi keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə daxili bazarların formalaşması istiqamətində gözlənilən nəticələri verməyəcəkdir. Belə ki, fikrimizcə, ixrac strategiyası bu ölkələrin dünya təsərrüfatına qarşılıqlı səmərəli əsaslarla integrasiyasını nəzərə almaqla, xammal, material və təbii resurs ixracını tədricən hazır məhsul ixracı ilə əvəzləməyi öz üzərinə götürməlidir. Hazır məhsul ixracından əldə olunan gəlirin daha böyük hissəsi isə məhz bu tip məhsul istehsal etmək iqtidarında olan müasir istehsal sahələrinin yaradılmasına və inkişaf etdirilməsinə istiqamətlənməlidir.

5. Qiymət siyasəti sahəsində normativ-hüquqi bazanın mövcudluğu ilə yanaşı, hazırkı dövrdə bu bazanın yeniləşməsi, ölkənin xarici ticarətinin həcmnin getdikcə artması və lazımi stimullaşdırıcı amillərin, həmçinin daxili bazarın qorunması, yeni bazarların araşdırılması və yerli məhsulların dünya bazarlarına çıxışının asanlaşdırılması kimi məsələlərin həlli üçün müasir tələblərə cavab verən

yeni qanunların qəbul olunması və mövcud qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi məqsədəuyğundur.

6. Müasir mərhələdə Azərbaycan ixracı böyük inkişaf perspektivinə malik deyildir. Buradan da göründüyü kimi, xarici ticarətin liberallaşdırılması, bizim fikrimizcə, milli iqtisadiyyatın müdafiə olunması amili kimi çıxış edir. Odur ki, xarici siyasətdə proteksionist və liberal istiqamətlərin müqayisə edilməsinə ehtiyac vardır. Xüsusilə də bu halda dünya təcrübəsindən faydalanmaq lazımdır. Belə ki, müasir dünyada heç bir ölkə mütləq azad ticarətlə məşğul olmurlar. İstənilən dövlət üçün onun üçün qəbul olunmuş xarici ticarət siyasətinin milli modeli işlənib hazırlanmışdır. Təbii ki, Azərbaycanın xarici ticarət üzrə qiymət siyasəti milli iqtisadiyyatın genişlənməsi və inkişafı, iqtisadi artımın daha da sürətləndirilməsi vasitələrindən biri kimi çıxış etməlidir. Milli iqtisadiyyatın müdafiəsi üçün idxal rüsumları və müdafiənin səmərəli formalarından istifadə etmək lazımdır.

Bundan başqa, ölkənin sənaye siyasəti konsepsiyasına və xarici ticarət siyasəti prinsiplərinə əsaslanmaqla Azərbaycanın ixrac strategiyası konsepsiyasını işləyib hazırlamağı məqsədəuyğun hesab edirik. Azərbaycanın müasir xarici ticarətinin əmtəə strukturunu əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmək lazımdır. Prioritet ixrac müəssisələrini ayırmaq lazımdır, oxşar məhsulların idxalına isə yüksək taffif dərəcələri tətbiq olunmalıdır.

7. Ölkənin xarici ticarətində formalaşan qiymətlərin dövlət tənzimlənməsinin aparıcı orqanı kimi gömrük xidmətinin rolu xeyli artırılmalıdır: gömrük işinin təkmilləşdirilməsi və Azərbaycanın iqtisadi maraqlarının müdafiəsi nəzərə alınmaqla onun xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi mexanizminə uyğun şəkildə gətirilməsi vacibdir; respublika büdcəsinə vergilərin ayrılması texnologiyasının tətbiq edilməsi və gömrük, bank-valyuta nəzarətinin həyata keçirilməsi zəruridir; gömrük xidməti qiymət və qeyri-tarif tənzimlənməsinin köməyiylə yerli sahibkarların və ölkənin daxili bazarının müdafiəsini təmin etməlidir; gömrük-tarif tənzimlənməsi mexanizmini təkmilləşdirməli və gömrük tariflərinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə və əmtəələrin təsnifatına nail olunmalıdır.

İSTIFADƏ EDILMIŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov A.F. İqtisadi təhlükəsizliyin əsasları. Bakı 2000, 185 s.
2. Allahverdiyev H.B., Qafarov K.S., Əhmədov Ə.M. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi. Bakı:Nasir, 2002, 408 s.
3. Axundov Ş.Ə. Marketing. Dərslik. İkinci nəşri, I hissə. Bakı, 2003, 592 s.
4. Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsi, Bakı, Qanun, 2003.
5. Azərbaycan Respublikasının Gömrük tarifi haqqında Qanunu, Bakı, Qanun, 2004.
6. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2004-cü ildə fəaliyyəti haqqında hesabat. Bakı, 2005, 180 s.
7. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2005-ci ildə fəaliyyəti haqqında hesabat. Bakı, 2006, 144 s.
8. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2007-ci ildə fəaliyyəti haqqında hesabat. Bakı, 2008, 288 s.
9. Azərbaycan Statistik Göstəriciləri 2007/Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi/ Bakı: Səda, 2007., 728 s.
10. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. Bakı, Qanun, 2005, 352 s.
- 11.Ağabəyov Ş.A., Quliyev E.Ə. «Dünya və xarici ölkələrdə bazar qiymətləri» Bakı 1991.
- 12.Ağabəyov Ş.A., Novruzova Z.R. «Bazar iqtisadiyyatında qiymət və qiymətlərin əmələ gəlməsi», Bakı 1997 (rus dilində).
- 13.Bağırov M.M. Banklar və bank əməliyyatları. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, «Nurlan», 2003, 512 s.
- 14.Bayramov Ə.I. Regional iqtisadi inteqrasiya:nəzəriyyə və praktika(Monoqrafiya). Azərnəşr, Bakı, 1997, 208 s.
- 15.Bayramov Ə.I. İnhisarizm. Bakı: Elm, 2002, 390 s.
- 16.Biznesin əsasları. Dərslik. Prof. A.B.Abbasovun üç. Redaktəsi ilə. Bakı, «Nurlan», 2005, 656 s.

- 17.Cəbiyev R.M. Azərbaycanca bazar infrastrukturunun formalaşması və inkişafı (monoqrafiya). Bakı, 2000, 236 s.
- 18.Coze E. Stiqlitz. Qloballaşma və onun doğurduğu narazılıqlar. Bakı: 2004, 317 s.
- 19.Əhmədov M.A. Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması. Bakı, Azərnəşr, 2003, 520 s.
- 20.Əlirzayev Ə.Q. Azərbaycanın iqtisadi inkişafının konsepsiyası, Bakı, 1999, «Odlar Yurdu» nəşriyyatı, 104 s.
- 21.Əliyev Ü. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi məhlükəsizliyinin nəzəri və praktiki məsələləri // İqtisad elmləri: Nəzəriyyə və praktika, №1-2, Bakı, 2002.
- 22.Qarayev İ.Ş., Ağabəyov Ş.A., Bayramov Q.S., Quliyev İ.Q., Əliyev Ə.R. «Dünya bazar qiymətləri» Bakı 1997.
- 23.Qarayev İ.Ş., Ağabəyov Ş.A., Quliyev İ.Q. «Dünya bazar qiymətləri». Dərs vəsaiti (rus dilində).
- 24.Qarayev İ.Ş., Ağabəyov Ş.A., və başqaları «Qiymətin əmələ gəlməsi». Bakı, Az.DIU-2000 (dərslik).
25. “Gömrükçü” jurnalı, iyun 2005, №6(15).
26. “Gömrük xəbərləri” qəzetinin dövrü nəşri.
27. “Gömrükçü” jurnalı, may 2005, №5(14).
28. Hacıyev Ş.H. “Heydər Əliyev Azərbaycanın milli iqtisadi inkişafının uğur modelinin yaradıcısıdır”., Milli iqtisadi inkişafın Azərbaycan modeli mövzusunda beynəlxalq konfransın materialları. Bakı, may 2006. “İqtisadçı” qəzeti, s 2.
29. Heydərov K. Azərbaycan gömrüyü sabit inkişaf yolunda. Bakı, «Ozan», 2005, 128 s.
30. Heydərov K.F. Gömrük işinin əsasları, Gömrük işinin təşkili və texnologiyası. I cild, Bakı, 2000.
31. Heydərov K.F. Gömrük işinin əsasları. Gömrük orqanlarının iqtisadi fəaliyyəti. II cild, Bakı 2000.

32. Heydərov K.F. Gömrük işinin əsasları, Gömrük işinin idarə edilməsi və inkişafı. III cild. Bakı, 2000.
33. Həsənov R.T. Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının bazar modelinin konseptual əsasları. Bakı: Elm, 1998. 343 s.
34. Həsənov N. İnvestisiya strategiyasının formalaşması və modernləşdirilməsinin inkişafı problemləri. Bakı, 2003.
35. Xəlilov H.A. Milli ərzan təhlükəsizliyi: bazar transformasiyaları və iqtisadi qloballaşma amilləri. Bakı: 2001, 176 s.
36. İqtisadi nəzəriyyə. Dərslik. T.S.Vəliyevin, Ə.R.Babayevin, M.X.Meybullayevin ümumi elmi redaktəsi ilə. Bakı, 2001, 684 s.
37. «İqtisadiyyat» qəzeti, №11(398), 13-17 mart, 2006-cı il, s.2.
38. Keynz C.M. Məşğulluq, mənfəət və pulun ümumi nəzəriyyə. Bakı: Qanun, 2001, 478 s.
39. Maliyyə. Dərslik. A.Kərimov, N.Quliyev elmi redaktorluğu ilə. Bakı, 2001
40. Məmmədov R. "Gömrük statistikasi". Bakı, 2000.
41. «Milli təhlükəsizlik haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
42. Musayev A.F. Vergi siyasətinin iqtisadi problemləri. Bakı, «Elm», 2004. 792 s.
43. Nadirov A.A. Müstəqil Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf məsələləri. Bakı: Elm, 2001. 452 s.
44. Sadıqov K.F. Milli iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin konseptual əsasları. Bakı: Azərnəşr, 1999, 72 s
45. Salahov S.V. Aqrar sahənin dövlət tənzimlənməsinin problemləri. Bakı, «Nurlar» nəşriyyat-poliqrafiya mərkəzi, 2004, 504 s.
46. Səmədzadə Z.Ə. Dünya iqtisadiyyatı. Çin iqtisadi möcüzəsi. B.: Gənclik, 2001, 317 s.
47. Şəkərəliyev A.Ş., Əliyev A.Ə. Bazar iqtisadiyyatına keçid: Dövlətin iqtisadi siyasəti. Bakı, 2002.
48. Şəkərəliyev A.Ş. Dünya iqtisadiyyatı və beynəlxalq iqtisadi münasibətlər. Bakı, 1999.

49. Şəkərəliyev A.Ş. Nuriyev C.Q., Əliyev A.Ə. Gömrük işinin təşkili və idarə edilməsi. Bakı, 2003.
- 50.Şəkərəliyev A.Ş. Dövlətin iqtisadi siyasəti : Dayanıqlı və davamlı inkişafın təntənəsi(Monoqrafiya) Bakı, "İqtisad Universiteti" 2011
- 51.Внешнеэкономическая деятельность предприятия. Учебник для вузов под ред. Л.Е.Строевского. М.:ЮНИТИ-ДАНА, 2003, 847 с.
- 52.Гаджиев Ш.Г. Азербайджан на пути к мировому сообществу: стратегия внешнеэкономического развития. Киев: « Экспресс – об-ява», 2000, 504 с.
- 53.Пузакова Е.П. Мировая экономика и международные экономические отношения. Ростов-на-Дону. «Феникс», 2004, 448 с.
- 54.Тимошенко И.В. Таможенное регулирование ВЕД-М.:Бератор Пресс, 2003, 304 с.
- 55.Экономическая и национальная безопасность: Учебник /Под ред. Е.А.Олейникова. М.: Издательство «Экзамен», 2004. 768 с.
- 56.Методологические проблемы ценообразования. М., 1967.
- 57.Дерябин А.А. и др., Цены и ценообразование (Учебник для вузов), М, Финансы и статистика, 1985.
- 58.Евдокимова Т.Г. Анализ и ценообразования. Учебное пособие (Линингр. фин. экон. ин-т) Л. 1994.
- 59.Ценообразование и инфляция, Межвузю об. науч. тр. Л, Из-во ЛФЭИ, 1988.
60. Ценообразование и рынок, Пер. англ. Под ред. Пунина Е.И. и Рычкова С.Б., М, «Прогресс», 1992.